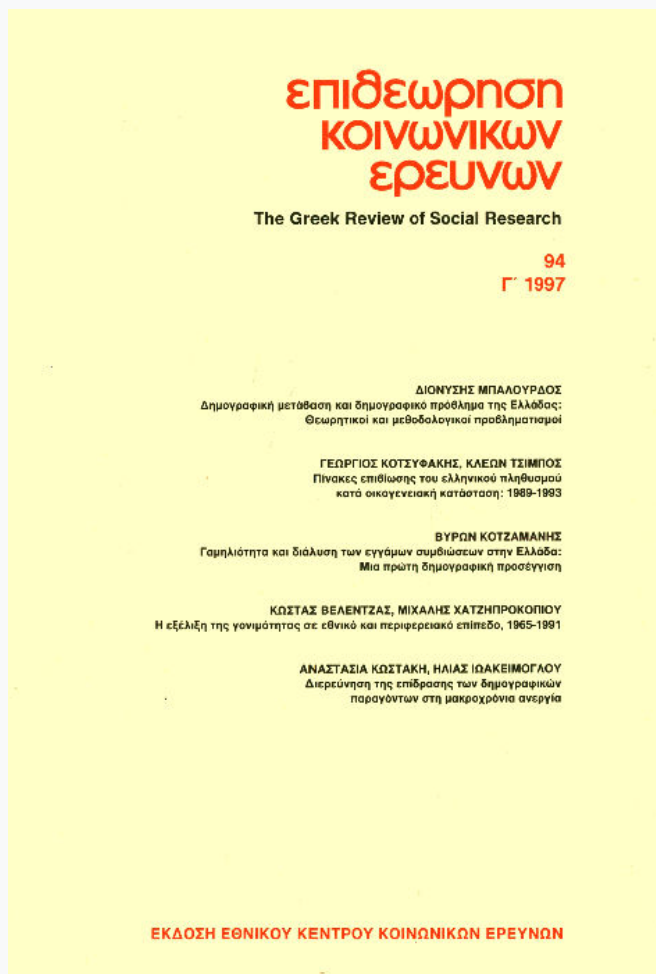

The Greek Review of Social Research

Vol 94 (1997)

94 Γ'

Δημογραφική μετάβαση και δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας: θεωρητικοί και μεθοδολογικοί προβληματισμοί

Διονύσης Μπαλούρδος

doi: [10.12681/grsr.715](https://doi.org/10.12681/grsr.715)

Copyright © 1997, Διονύσης Μπαλούρδος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Μπαλούρδος Δ. (1997). Δημογραφική μετάβαση και δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας: θεωρητικοί και μεθοδολογικοί προβληματισμοί. *The Greek Review of Social Research*, 94, 3–44. <https://doi.org/10.12681/grsr.715>

Διονύσης Μπαλούρδος*

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΚΑΙ
ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ:
Θεωρητικοί και μεθοδολογικοί προβληματισμοί

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην εργασία αυτή εξετάζονται οι μηχανισμοί της ιστορικής εξέλιξης του πληθυσμού της Ελλάδας, με τη χρήση της θεωρίας της δημογραφικής μετάβασης. Ο πληθυσμός, αφού διέλθει όλα τα διαδοχικά στάδια της δημογραφικής μετάβασης, εμφανίζει ένα νέο πρόβλημα, το οποίο χαρακτηρίζεται από τη γήρανση του πληθυσμού και τις χαμηλές τιμές του δείκτη της γονιμότητας.

Τα χαρακτηριστικά αυτά εμφανίζονται παράλληλα με την οικονομική στασιμότητα και τα οικονομικά προβλήματα των δεκαετιών 1970 και 1980.

Πολλοί επιστήμονες επέδειξαν ευαισθησία και έντονη ανησυχία σχετικά με την εξέλιξη αυτή, ενώ σε άλλες περιπτώσεις διατυπώθηκαν περισσότερο αισιόδοξες απόψεις και προοπτικές.

ABSTRACT

This paper examines the basic mechanisms behind the historical changes of demographic behavior in Greece, within the analytical framework of the demographic transition theory. The several phases of the demographic transition are distinguished clearly and illustrated following a simplified classic diagrammatic presentation.

Underlying clearly, Greece having experienced all successive stages of the classical demographic transition theory is currently faced with

* Λειτουργικός Επιστήμονας ΕΚΚΕ.

a new demographic situation, which is characterised by population aging and low fertility rate. These two distinct population characteristics constitute the core demographic problem in Greece.

The above mentioned characteristics were first observed in the early 1970s and 1980s, which coincide with the early phases of economic recession and crisis.

Many scholars intended to be alarmists about the implications of falling birth rates and demographic aging. Others, using different population indexes and criteria, were more optimistic in their motivations, calculations and predictions.

1. ΠΡΟΛΕΓΜΕΝΑ

Υποστηρίζεται ότι ο κλάδος της δημογραφίας δεν διαθέτει ένα ξεκάθαρο και ενιαίο θεωρητικό πλαίσιο, παρά μόνο πολυάριθμα, μη αλληλένδετα, θεωρητικά υποδείγματα και κυρίως εμπειρικές τυποποιημένες παρατηρήσεις (stylized facts). Σύμφωνα με τον H. Leibenstein (1974), από το «χάος» αυτό διασώζεται και ξεχωρίζει η θεωρία της δημογραφικής μετάβασης. Υπάρχουν, ωστόσο, πολλές εκδοχές ή μερικές θεωρίες μετάβασης, οι οποίες αλληλοσυμπληρώνονται, αντικρούονται ή/και είναι διαμετρικά αντίθετες. Εκτός αυτού, από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, ο όρος «θεωρία» της δημογραφικής μετάβασης αμφισβητείται θεμελιακά, δέχεται έντονη κριτική ως και ολοκληρωτική απόρριψη (Van de Walle, 1992). Αν και, σε γενικές γραμμές, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι δημογραφική μετάβαση¹ είναι η διαδικασία εκσυγχρονισμού της ανθρώπινης αντιπαραγωγικής συμπεριφοράς ή η μετάβαση από υψηλά ποσοστά γεννήσεων και θανάτων σε χαμηλότερα επίπεδα (Van de Walle, 1992· Lorimer, 1954· Cowill, 1963· Chesnais, 1990), εν τούτοις αυτό δεν συνεπάγεται με την ίδια ευκολία ότι έχουμε μια γενικά αποδεκτή και ολοκληρωμένη θεωρία της δημογραφικής μετάβασης.

Ο σκοπός της εργασίας αυτής είναι να περιγραφούν ορισμένες βασικές εκδοχές της θεωρίας της δημογραφικής μετάβασης καθώς και ορισμένες προσπάθειες συμπλήρωσής της. Κατόπιν, εξετάζεται η πορεία της δημογραφικής μετάβασης και το δημογραφικό πρό-

1. Χωρίς τον όρο «θεωρία».

βλημα της χώρας μας, με ιδιαίτερη έμφαση στο πρόβλημα της υπογεννητικότητας.²

2. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ

Σύμφωνα με έναν αδρό διαχωρισμό, οι διάφορες τάσεις της θεωρίας της δημογραφικής μετάβασης διακρίνονται σε αυτές που επικεντρώνονται στην παρακολούθηση και επεξήγηση των δημογραφικών εξελίξεων, με βάση παραδοσιακούς μακρο-οικονομικούς, πολιτισμικούς και κοινωνικούς παράγοντες (παραδοσιακές ή κλασικές προσεγγίσεις), και σε αυτές οι οποίες έχουν ως αφετηρία το σημείο ισορροπίας ή αναπαραγωγής του πληθυσμού, όταν πλέον οι περισσότεροι από τους (μακρο-)παράγοντες της πρώτης ομάδας έχουν αδρανοποιηθεί (Μπαλούρδος, 1993).

Ακολουθώντας την απλοποιημένη αυτή ταξινόμηση, αρχικά παρατίθεται η κλασική θεωρία της δημογραφικής μετάβασης, η οποία περιγράφει και ερμηνεύει τη μακροχρόνια τάση της γεννητικότητας και της θνησιμότητας. Έπεται η θεωρία της δεύτερης δημογραφικής μετάβασης και κατόπιν γίνεται αναφορά και περιγραφή της μακρο-οικονομικής θεωρίας της γονιμότητας, την οποία θεωρούμε συμπληρωματική της δημογραφικής μετάβασης.

2.1. Η κλασική θεωρία της δημογραφικής μετάβασης

Κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1920, σημειώθηκε η γνωστότερη θεωρητική προσέγγιση του κλάδου της δημογραφίας, που ονομάστηκε θεωρία του δημογραφικού μετασχηματισμού ή θεωρία της δημογραφικής μετάβασης.³ Ουσιαστικά, δημογραφική μετάβαση σημαίνει το πέρασμα από μια δημογραφική κατάσταση σε μια άλλη. Ωστόσο, οι δημογράφοι –και όχι μόνον αυτοί– εννοούν το πέρασμα από

2. Το άλλο χαρακτηριστικό συστατικό του δημογραφικού μας προβλήματος, η γήρανση, θα εξεταστεί σχετικά σύντομα, λόγω περιορισμών χώρου και της μεγάλης έκτασης που θα μπορούσε διαφορετικά να προσλάβει το άρθρο αυτό.

3. Πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, πολλές χώρες της βόρειας και δυτικής Ευρώπης, καθώς και της βόρειας Αμερικής, είχαν φτάσει σε χαμηλά ποσοστά γονιμότητας, ενώ αναμενόταν ότι και οι υπόλοιπες χώρες θα ακολουθούσαν τις τάσεις αυτές. Πράγματι, στις αναπτυσσόμενες χώρες, η πληθυσμιακή εξέλιξη εμφανίζει σημαντική βελτίωση στα ποσοστά θνησιμότητας, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις εμφανίζεται πτωτική εξέλιξη της γονιμότητας. Το γεγονός αυτό έδωσε το «ερέθισμα» για τη διατύπωση της θεωρίας της δημογραφικής μετάβασης.

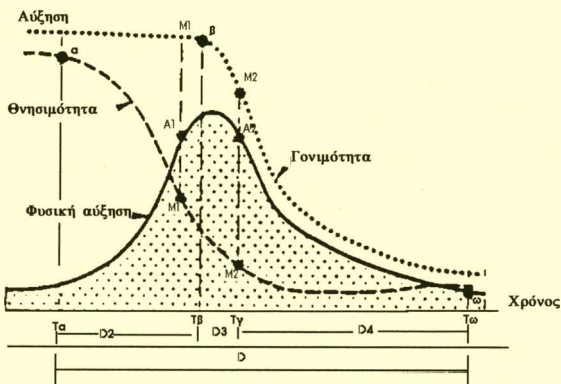
ένα παραδοσιακό καθεστώς ισορροπίας, με υψηλά ποσοστά θνησιμότητας και γεννητικότητας, σε ένα άλλο χαμηλότερο επίπεδο πληθυσμιακής ισορροπίας.⁴

Πατέρες της θεωρίας θεωρούνται οι W. Thompson (1929), C. Blecker (1947) και F. Notestein (1945). Ο πρώτος διατύπωσε την άποψη ότι ο πληθυσμός περνά (μεταβάλλεται) μέσα από τρεις διαδοχικές φάσεις, ενώ ο δεύτερος υποστήριξε ότι οι φάσεις αυτές είναι πέντε. Ο F. Notestein ήταν αυτός ο οποίος έδωσε λογικές επεξηγήσεις για τις τάσεις που διαγράφουν οι ζωτικές μεταβλητές σε κάθε στάδιο-φάση.

Αναλυτικότερα, στο Διάγραμμα 1 απεικονίζονται (θεωρητικά) τα διάφορα σημεία εισόδου και εξόδου κάθε φάσης (Τα, Τβ, Τω). Η μετάβαση ξεκινά κατά τη χρονική στιγμή που η θνησιμότητα φθίνει, μετά το σημείο Τα, και συνεχίζεται με μείωση της γονιμότητας (σημείο Τβ), μέχρι τη στιγμή όπου η φυσική πληθυσμιακή αύξηση θα επανέλθει στους ρυθμούς της προμεταβατικής περιόδου, αλλά με διαφορετικές κοινωνικές-οικονομικές συνθήκες.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Τα διαδοχικά στάδια της δημογραφικής μετάβασης

Πηγή: Chesnais, 1990· Μπαλούρδος, 1997.

4. Ύστερα από μια περίοδο αποσταθεροποίησης.

Όπου:

T_a = αρχή μείωσης της θνησιμότητας, T_b = αρχή μείωσης της γονιμότητας, T_γ = αρχή μείωσης του πληθυσμού, T_w = επιστροφή σε προμεταβατικές αναλογίες αύξησης του πληθυσμού, D_1 = διάρκεια της πρώτης φάσης της μετάβασης, D_2 = διάρκεια της δεύτερης φάσης, D_3 = διάρκεια της τρίτης φάσης, D_4 = διάρκεια της τέταρτης φάσης, D = συνολική χρονική διάρκεια της μετάβασης, A_1 = σημείο μέγιστης πληθυσμιακής ανάπτυξης, A_2 = αρχή μείωσης της πληθυσμιακής ανάπτυξης, M_1 - M_1 , M_2 - M_2 = σημεία αρχής και τέλους της αποσταθεροποίησης.

Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κάθε φάσης, σύμφωνα με το Διάγραμμα 1, έχουν ως εξής:

Φάση 1η: Προμεταβατική περίοδος, πριν το σημείο T_a . Τόσο η θνησιμότητα όσο και η γονιμότητα-γεννητικότητα κυμαίνονται σε υψηλά επίπεδα. Η μέση ποσοστιαία φυσική αύξηση του πληθυσμού (r) είναι ιδιαίτερα χαμηλή και ανέρχεται σε 0,5% ($r=0,005$). Χαρακτηριστικό της φάσης αυτής είναι η ύπαρξη φυσικής γονιμότητας (δίχως τη χρήση αντιούλληψης), το χαμηλό επίπεδο διαβίωσης, τα μεγάλα ποσοστά φτώχειας και οι έντονες οικονομικές κρίσεις, η περιορισμένη παροχή ιατρικής περίθαλψης, η έλλειψη κανόνων υγιεινής κ.λπ..

Φάση 2η: Αρχή μείωσης της θνησιμότητας (ύστερα από το σημείο a ή T_a) μέχρι το σημείο M_1 και σταθερή γονιμότητα. Ανοδική και επιταχυνόμενη αύξηση του πληθυσμού. Διάρκεια φάσης περίπου 25 χρόνια (διάστημα μεταξύ T_a και T_b). Στη φάση αυτή, καθοριστικό ρόλο διαδραματίζουν η βελτίωση των συνθηκών υγιεινής, η πρόοδος της θεραπευτικής ιατρικής και η καταπολέμηση των επιδημικών και ενδημικών νόσων.

Φάση 3η: Αρχή μείωσης της γονιμότητας-γεννητικότητας (σημείο β), ενώ η θνησιμότητα κυμαίνεται σε χαμηλά επίπεδα (σημεία M_1 και M_2). Η πληθυσμιακή ανάπτυξη έχει φτάσει σε μέγιστους ρυθμούς (σημείο A_1) και αρχίζει να μειώνεται (σημείο A_2), ύστερα από μια προσωρινή στασιμότητα. Διάρκεια φάσης περίπου 20 χρόνια. Εκτός από την περαιτέρω βελτίωση των παραγόντων μείωσης της θνησιμότητας, επί πλέον, στη φάση αυτή, παρατηρείται και η τάση περιορισμού των γεννήσεων.

Φάση 4η: Τα ποσοστά γεννήσεων μειώνονται γρηγορότερα από τα αντίστοιχα ποσοστά θανάτων. Συντηρητική μείωση των ρυθμών αύξησης του πληθυσμού. Διάρκεια φάσης περίπου 40 χρόνια. Λόγω της συνεχιζόμενης επίδρασης των παραγόντων που αναφέρονται

στις προηγούμενες δύο φάσεις, τόσο η θνησιμότητα όσο και η γεννητικότητα⁵ μειώνονται επί πλέον.

Φάση 5η: Φάση ολοκλήρωσης (στο σημείο $T\omega$) και συντήρησης της δημογραφικής μετάβασης (μετά το σημείο $T\omega$). Ταύτιση της θνησιμότητας και της γονιμότητας σε επίπεδα χαμηλά (σημείο $T\omega$). Ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού επανέρχεται στα επίπεδα που ίσχυαν κατά την προμεταβατική περίοδο (0,5% ή $r=0,005$ ανά έτος). Έχουμε μια νέα ισορροπία, με μεταβολές των ζωτικών μεταβλητών σε χαμηλότερα επίπεδα ή σε επίπεδα που απλώς συντηρούν την αναπαραγωγή του πληθυσμού.

Οι φάσεις της δημογραφικής μετάβασης μπορούν να περιοριστούν σε τρεις, αφού παραλείψουμε την προμεταβατική περίοδο (πριν το σημείο $T\alpha$ στο Διάγραμμα 1) και την περίοδο μετά τη μετάβαση (δηλαδή, μετά το σημείο $T\omega$ του Διαγράμματος). Δίχως επεξηγήσεις για τα αίτια της πτωτικής τάσης της γονιμότητας-γεννητικότητας κυρίως, αλλά και της γενικής, της βρεφικής και της παιδικής θνησιμότητας, η δημογραφική μετάβαση θα περιοριζόταν σε μια απλή περιγραφή των τάσεων που ακολουθούν οι ζωτικές μεταβλητές (Cowill, 1965). Γι' αυτό, σύμφωνα με τον J. Caldwell (1976), η θεωρία της δημογραφικής μετάβασης θεμελιώθηκε καθοριστικά από τον F. Notestein (1945), ο οποίος αφ' ενός υποστήριξε ότι η θνησιμότητα μειώθηκε σχετικά γρήγορα υπό την επίδραση εξωτερικών μεταβολών⁶ και αφ' ετέρου απέδωσε την πτώση της γονιμότητας σε δύο αιτίες. Σύμφωνα με την πρώτη, η γονιμότητα σε μη εκσυγχρονισμένες κοινωνίες (προβιομηχανικές) ήταν αναγκαστικά υψηλή, διότι επηρεαζόταν θετικά από ένα μεγάλο αριθμό παραγόντων, όπως το θρήσκευμα, τα ιδιόρρυθμα -για τη σημερινή εποχή- ήθη και έθιμα, η μηδενική ή ασήμαντη χρήση αντισύλληψης, ο αναλφαβητισμός κ.λπ.. Ήταν δε αναγκαία, σύμφωνα με τη δεύτερη αιτία, για την επιβίωση κάθε κοινωνίας, που θα αφανιζόταν κάτω από το βάρος των υψηλών ποσοστών θνησιμότητας που επικρατούσαν.

Τα σημεία αυτά, που έχουν προδιαγραφεί από τους πατέρες της θεωρίας, W. Thompson (1929), K. Davis (1945) και F. Notestein (1945), χαρακτηρίζουν και οριοθετούν την *κλασική*

5. Η οποία επί πλέον δέχεται (αρνητική) επίδραση από την αυξημένη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό.

6. Βελτίωση των συνθηκών υγιεινής, διατροφής, εξέλιξη της ιατρικής τεχνολογίας, κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη κ.λπ..

θεωρία της δημογραφικής μετάβασης, η οποία ήταν, σε γενικές γραμμές, αποδεκτή, χωρίς κάποιον ουσιαστικό αντίλογο, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970.

Ωστόσο, τα νέα ιστορικά δημογραφικά δεδομένα που προέκυψαν, για διάφορες περιοχές (περιφέρειες) της Ευρώπης, από το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Γονιμότητας (Princeton European Fertility Project), δεν επιβεβαίωσαν τις απόψεις αυτές (Coale κ.ά., 1986· Beaver, 1975).⁷ Αμφισβητήσεις διατυπώθηκαν ακόμη σχετικά με την άποψη ότι η ορθολογική συμπεριφορά αποτελεί «προνόμιο» εκβιομηχανισμένων-αστικοποιημένων κοινωνιών, οι οποίες, έτσι, κατορθώνουν να κάνουν αισθητή τη διαφοροποίησή τους από τις παραδοσιακά αγροτικές-μη βιομηχανικές κοινωνίες, τις οποίες η θεωρία εκλαμβάνει ως αρκετά πρωτόγονες, βίαιες και προσκολλημένες σε προκαταλήψεις (Caldwell, 1976). Στα δοκίμια του Malthus, για παράδειγμα, η αθλιότητα και η μιζέρια στις τάξεις των φτωχών, η ανικανότητά τους και η απροθυμία τους να βοηθήσουν τους εαυτούς τους θεωρούνται δεδομένα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, λόγω της υψηλής θνησιμότητας, της ανασφάλειας και της έλλειψης κόστους για την απόκτηση παιδιών σε προμεταβατικές κοινωνίες, οι κοινωνικοί και θρησκευτικοί θεσμοί ήταν αυτοί που κυρίως συνετέλεσαν ώστε να διατηρηθεί η γονιμότητα σε υψηλά επίπεδα (Mueller, 1972· Rich, 1973· Davis, 1949· Μπαλούρδος, 1997).

Ένα άλλο μειονέκτημα, κατά τη δική μας άποψη, του αναλυτικού πλαισίου της δημογραφικής μετάβασης είναι η μηδαμινή αναφορά στον παράγοντα της μετανάστευσης και της γεωγραφικής κινητικότητας του πληθυσμού, γενικότερα.

Παρ' ότι οι επεξηγήσεις για την πτώση της γονιμότητας και της θνησιμότητας θεωρείται από πολλούς ότι απαρτίζουν την κλασική ή τυπική προσέγγιση της δημογραφικής μετάβασης, εν τούτοις δεν είναι δυνατόν να θεωρηθούν επαρκείς είτε ως ιστορικές γενικεύσεις είτε ως βάση για τη διατύπωση προγνώσεων, οι οποίες συνήθως παρεκκλίνουν κατά πολύ από την πραγματικότητα,⁸ ενώ

7. Αναλυτικότερα, βλέπε Knodell και van de Walle (1979) και Guinnane, Okun και Trussel (1994).

8. Για παράδειγμα, αύξηση της γονιμότητας σε πολλές δυτικές χώρες μετά το έτος 1945, το γνωστό «baby boom», το οποίο ήταν μια απροσδόκητη «έκρηξη» έξω από τα όρια της δημογραφικής μετάβασης, καθώς επίσης και το «baby bust», τις δεκαετίες 1960 και 1970.

υπάρχουν πολλές προσπάθειες συμπλήρωσης⁹ ή/και αναθεώρησής της.

Ο Πίνακας 1 καταγράφει τη διαχρονική εξέλιξη επιλεγμένων δημογραφικών μεταβλητών, οι οποίες είναι καθοριστικές για την εξελικτική παρακολούθηση της δημογραφικής μετάβασης προς το επίπεδο στάσιμης πληθυσμιακής ανάπτυξης, και τις προοπτικές που διαγράφονται μετά το επίπεδο αυτό. Φαίνεται, για παράδειγμα, η σημαντική διαφοροποίηση που επέρχεται στη μέση διάρκεια ζωής των γυναικών, που από 25 έτη που ήταν κατά το 18ο αιώνα αυξάνεται σε 65 τη δεκαετία του 1940 και σε 80 έτη τη δεκαετία του 1990. Όπως, επίσης, φαίνεται για την περίοδο 1985-1990, ο δείκτης γονιμότητας για τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπολείπεται κατά 23% του 2,1 παιδιά/γυναίκα, και, σε περίπτωση που οι βασικές δημογραφικές συνθήκες μείνουν αμετάβλητες, ο πληθυσμός θα μειωθεί σημαντικά. Εκτός αυτού, πολλές από τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης εμφανίζουν τους χαμηλότερους δείκτες γονιμότητας και το υψηλότερο επίπεδο του προσδόκιμου επιβίωσης στον κόσμο (βλέπε και Πίνακα 2).

Οι δύο αυτές τάσεις, δηλαδή η σημαντική μείωση του δείκτη γονιμότητας και η σημαντική αύξηση του προσδόκιμου επιβίωσης, αποτελούν τη βάση της ανάλυσης και της κατανόησης της δημογραφικής μετάβασης ή των δημογραφικών μεταβολών της Ευρώπης, κατά τη μεταπολεμική περίοδο, όπως θα δούμε παρακάτω.

9. Αξιοσημείωτη είναι η προσπάθεια του J. Caldwell (1978, 1982), ο οποίος υποστηρίζει ότι η εξελικτική διαδικασία μείωσης των ρυθμών γονιμότητας, στις βιομηχανικά λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, σχετίζεται περισσότερο με το μετασχηματισμό της παραδοσιακής εκτεταμένης οικογένειας σε πυρηνική. Ειδικότερα, αναφέρεται ότι τα παιδιά, σε πρωτόγονες ή παραδοσιακές κοινωνίες, βοηθούν τους γονείς σε διάφορες ασχολίες από πολύ μικρή ηλικία, ενώ τους φροντίζουν όταν γεράσουν. Αποτελούν, με άλλα λόγια, «το κεφάλαιο του φτωχού» και, ουσιαστικά, έχουμε μια καθαρή προσφορά αγαθών και υπηρεσιών από τα παιδιά προς τους γονείς και τις περισσότερο ηλικιωμένες πληθυσμιακές ομάδες. Μια αντιστροφή της κατεύθυνσης της ροής αυτής θεωρείται ως η κυρίαρχη δύναμη μείωσης των γεννήσεων, ενώ η πραγματική αιτία της αντιστροφής αυτής είναι η «αναγκαστική» μεταβίβαση της ιδέας της πυρηνικής οικογένειας, η οποία, σταδιακά και συστηματικά, αντικαθιστά την εκτεταμένη, ενώ ταυτόχρονα τα οικονομικά οφέλη από τα παιδιά μετριάζονται.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Διαχρονική εξέλιξη επιλεγμένων δημογραφικών μεταβλητών στην Ευρώπη, πριν και μετά τη δημογραφική μετάβαση

Μεταβλητές	Κατά τον 18ο αιώνα	Κοντά στο 1945	Κοντά στο 1992
Μέση διάρκεια ζωής (γυναίκες)	25,0	65,0	80,0
Βρεφική θνησιμότητα (σε 1000 γεννήσεις ζώντων)	250,0	70,0	7,0
Μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο (γυναίκες)	25,0	24,0	25,0
Μέση διάρκεια ζωής μετά το γάμο	25,0	50,0	55,0
Μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα αναπαραγωγικής ηλικίας	6,5	2,5	1,8
Διαζυγιστικότητα (% γάμων που έχουν διαλυθεί με διαζύγιο)	0,0	10,0	20,0
Μέση ηλικία κατά την οποία ένα παιδί μένει ορφανό από έναν τουλάχιστο γονέα	15,0	35,0	45,0
Μέση διάρκεια ζωής μετά τη σύνταξη	8,0	15,0	23,0
Μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα	Περίοδος 1950-55	Περίοδος 1985-90	Περίοδος 2020-25
Ευρώπη	2,59	1,68	1,86
Ευρωπαϊκή Ένωση	-	1,61	1,80
Όλες οι αναπτυγμένες χώρες	2,84	1,85	1,94
Όλες οι χώρες	5,00	3,27	2,27
Προσδόκιμο επιβίωσης			
Ευρωπαϊκή Ένωση	63,5	74,2	79,1
Όλες οι αναπτυγμένες χώρες	-	75,2	79,6
Όλες οι χώρες	45,9	61,5	71,3

Πηγή: Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ΓΛΥ, COM (94) 595. United Nations, World Population Prospects, 1988.

3. Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ

Στις αρχές της δεκαετίας του 1930, το καθαρό ποσοστό αναπαραγωγής είχε φτάσει κοντά στη μονάδα και η μετάβαση της θνησιμότητας και της γονιμότητας φαινόταν να έχει ολοκληρωθεί. Δηλαδή, αναμενόταν μια περίοδος με σταθερή γονιμότητα και όχι ιδιαίτερα έντονη πληθυσμιακή αύξηση. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος μετέβαλε αυτή την προοπτική δραματικά, αν και θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το ολέθριο αυτό γεγονός διέκοψε προσωρινά τη μακροχρόνια εξέλιξη των δημογραφικών συνιστωσών, και κύρια αυτήν της γονιμότητας. Στη συνέχεια, το «baby boom»,

που σημειώθηκε στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '60, ήταν μη αναμενόμενο και αρχικά δεν προβλήματισε τους δημογράφους, οι οποίοι είχαν την άποψη ότι τα προβλήματα της δεκαετίας του 1930 είχαν ξεπεραστεί και μια νέα περίοδος πληθυσμιακής ισορροπίας είχε ξεκινήσει. Πίστευαν ότι η γονιμότητα εισέρχεται σε μια σταθερή φάση, μέσα στην οποία θα επερχόταν τουλάχιστον μια συντηρητική αύξηση του πληθυσμού.

Η κατάσταση δεν εξελίχθηκε, όμως, έτσι. Δραματικές, μη αναμενόμενες, μη προβλεπόμενες, πολύ έντονες και «επαναστατικές» μπορεί να θεωρηθούν οι προοπτικές και εξελίξεις των πληθυσμιακών τάσεων που εμφάνισαν πολλές χώρες από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 και μετά. Την περίοδο 1965 έως 1975 μια δραστική μείωση της γονιμότητας, κάτω από το επίπεδο ανανέωσης των γενεών, παρατηρείται σχεδόν σε όλες τις χώρες της Ευρώπης. Για παράδειγμα, στην Ολλανδία, στο διάστημα 1960-1980, η γονιμότητα από 3,11 παιδιά/γυναίκα το 1960 μειώθηκε σε 1,66 παιδιά/γυναίκα, το 1980, ενώ στη Γαλλία από 2,73 έφτασε σε 1,95 παιδιά/γυναίκα μέσα στο ίδιο διάστημα (Πίνακας 2).

Αν και υπήρξαν πολλές περιπτώσεις καθυστέρησης στην ένδειξη πτωτικής τάσης της γονιμότητας (κυρίως στις χώρες της Ν. Ευρώπης), εν τούτοις, μετά το 1975, η πορεία αυτή γίνεται εμφανής σε όλες σχεδόν τις χώρες της Ευρώπης. Επί πλέον, ακολούθησαν και άλλες μεταβολές, όπως η μείωση των ποσοστών (πρώτου) γάμου, η αύξηση της διαζυγιότητας, η μετατόπιση του timing και του spacing απόκτησης παιδιών κ.ά..

Οι δημογραφικές εξελίξεις στην Ευρώπη, μετά το έτος 1965, σηματοδοτούν μια νέα φάση ή μια *δεύτερη δημογραφική μετάβαση*, η οποία παρουσιάζει τα εξής τυποποιημένα χαρακτηριστικά (βλέπε, αναλυτικότερα, Μπαλούρδος, 1997):

α) Το έτος 1965 αποτελεί σημείο αναφοράς της νεότερης δημογραφικής εξέλιξης στις χώρες της Ευρώπης, προφανώς με κάποια χρονική υστέρηση στις χώρες της νότιας Ευρώπης, που, όμως, επικαλύπτεται αργότερα. Το έτος αυτό αποτελεί *σημείο αναστροφής* (turning point) των δημογραφικών εξελίξεων, διότι δεν έχει απλώς μειωθεί η γονιμότητα κάτω του επιπέδου ανανέωσης των γενεών, αλλά και έχουν υποστεί επιδράσεις η γαμηλιότητα και ο θεσμός της οικογένειας, η διαζυγιότητα, η θνησιμότητα και η μεταναστευτική κίνηση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Συνθετικός δείκτης γονιμότητας στα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 1960-1993

Χώρα	1960	1970	1980	1990	1993
Βέλγιο	2,58	2,20	1,67	1,62	1,59
Δανία	2,54	1,95	1,55	1,67	1,75
Γαλλία	2,73	2,48	1,95	1,78	1,65
Γερμανία	2,37	2,02	1,45	1,45	1,28
Ελλάδα	2,28	2,39	2,21	1,39	1,34
Ιρλανδία	3,76	3,87	3,23	2,19	1,93
Ιταλία	2,41	2,43	1,69	1,30	1,22
Λουξεμβούργο	2,28	1,97	1,51	1,61	1,70
Ολλανδία	3,11	2,58	1,60	1,62	1,57
Πορτογαλία	3,01	2,76	2,19	1,54	1,52
Ην.Βασίλειο	2,69	2,44	1,89	1,84	1,75
Ισπανία	2,86	2,84	2,22	1,34	1,26
Φινλανδία	2,72	1,83	1,63	1,78	1,81
Σουηδία	2,20	1,92	1,68	2,13	1,99
Αυστρία	2,69	2,29	1,62	1,46	1,48
EUR 12	2,61	2,40	1,82	1,54	1,48 (1992)

Πηγή: EUROSTAT, *Demographic Statistics*, 1994.

β) Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και μετά, εμφανίζεται μια τάση σταθερότητας και ανάκαμψης των δημογραφικών δεδομένων.¹⁰

γ) Το μέσο μέγεθος οικογένειας εμφανίζει διαφοροποιήσεις σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο, σηματοδοτώντας την ανάγκη σχεδιασμού και άσκησης περιφερειακής δημογραφικής πολιτικής.

δ) Η δημογραφική εξέλιξη των χωρών της ανατολικής Ευρώπης εμφανίζεται διαφοροποιημένη σε σχέση με τη δημογραφική εξέλιξη των άλλων ευρωπαϊκών χωρών.

Οι τάσεις αυτές αντιστούν τη δημογραφική ταυτότητα της Ευρώπης κατά τις τελευταίες τρεις δεκαετίες και σηματοδοτούν μια νέα κατάσταση που μπορεί να ονομαστεί *δευτέρα δημογραφική μετάβαση* (Lesthaeghe και Van de Kaa, 1986· Μπαλούρδος, 1997· Μπαλούρδος, 1994). Πρόκειται για τη μετάβαση που κυρίως αφορά σύγχρονες «μεταβιομηχανικές» κοινωνίες, όπου η αναπαραγωγική συμπεριφορά επηρεάζεται από παράγοντες, όπως το

10. Η Σουηδία και η Δανία είναι οι πρώτες χώρες που ανακάμπτουν, αν και για πολλούς η εξέλιξη αυτή θεωρείται παροδική.

επίπεδο εκπαίδευσης, η κοινωνική-επαγγελματική ομάδα, τα κίνητρα και η δυνατότητα κοινωνικής ανέλιξης, η ικανότητα απόκτησης προσωπικού εισοδήματος και από τα δύο φύλα, το κόστος ευκαιρίας,¹¹ η πολλαπλότητα των ρόλων της γυναίκας κ.ά.. Επίσης, σημαντικό συστατικό στοιχείο της δεύτερης δημογραφικής μετάβασης δεν αποτελεί απλά ο προσδιορισμός του επιπέδου της γονιμότητας κάτω από το επίπεδο ανανέωσης των γενεών, αλλά και η ταχύτητα εξέλιξης του φαινομένου.¹²

Η αδυναμία της προσέγγισης αυτής¹³ έγκειται στο ότι δεν εξειδικεύεται κάποιος ικανοποιητικός μηχανισμός δράσης (υπολογισμού) των παραγόντων που αναφέρονται ως αίτια μείωσης της γονιμότητας. Μάλλον πρόκειται για ένα απλοποιημένο στατικό, περιγραφικό-αναλυτικό υπόδειγμα, στο οποίο απλά ανιχνεύονται οι μηχανισμοί που οδηγούν στην υπογεννητικότητα, η οποία, στη συνέχεια, μαζί με τη θνησιμότητα (αύξηση του προσδόκιμου επιβίωσης), θεωρείται ο πλέον καθοριστικός παράγοντας της γήρανσης.

4. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑΣ ΩΣ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ

Η μικρο-οικονομική προσέγγιση της γονιμότητας εξετάζει διεξοδικά τα κριτήρια με βάση τα οποία παίρνονται οι αποφάσεις για την απόκτηση παιδιών. Υποτίθεται δε ότι οι αποφάσεις αυτές προέρχονται μέσα από κάποιους υπολογισμούς κόστους-ωφέλειας, τους οποίους η θεωρία διασυνδέει με την αναπαραγωγική συμπεριφορά¹⁴ (βλέπε Leibenstein, 1957· Becker, 1960· Μπαλούρδος, 1988· Μπαλούρδος, 1990).

11. Δηλαδή, το εισόδημα που χάνεται, όταν, π.χ., η μητέρα δεν εργάζεται προκειμένου να φροντίζει τα παιδιά.

12. Η ταχύτητα αυτή αντικατοπτρίζεται αντίστροφα από τη βραδεία αύξηση του πληθυσμού.

13. Η ίδια αδυναμία, δηλαδή η μη συγκεκριμενοποίηση των αναλυτικών παραγόντων της πτωτικής τάσης της γονιμότητας, παρατηρείται και στην κλασική δημογραφική μετάβαση.

14. Υπό την προϋπόθεση ότι η επίδραση των κοινωνικών κανόνων και αξιών εκλαμβάνεται ως δεδομένη-σταθερή. Δηλαδή, οι παράγοντες αυτοί επηρεάζουν τη γονιμότητα μακροχρόνια, και ως εκ τούτου δεν χρησιμεύουν στην ερμηνεία των βραχυχρόνιων διακυμάνσεών της.

Πάνω στις προϋποθέσεις της θεωρίας του A. Coale,¹⁵ οι (μικρο-)οικονομικές θεωρίες της γονιμότητας, με δεδομένη την ευρεία διάδοση και την αποτελεσματική χρήση των μέσων αντισύλληψης, δίνουν έμφαση και έχουν ως σημείο αναφοράς την αύξηση του κόστους φροντίδας και ανατροφής των παιδιών καθώς και την αύξηση του ηλικιακού ορίου υποχρεωτικής εκπαίδευσης,¹⁶ το οποίο συντείνει στην καθυστέρηση της εισόδου των παιδιών στην αγορά εργασίας. Με τις εξελίξεις αυτές, μειώνεται η οικονομική τους αξία, ως μονάδων που συνεισφέρουν στην αναβάθμιση του εισοδήματος της οικογένειας. Ουσιαστικά, αυτό το οποίο επιδιώκεται είναι ο προσδιορισμός των παραγόντων εκείνων που επιδρούν σημαντικά στις (μικρές) αναμενόμενες διακυμάνσεις της γονιμότητας γύρω από το επίπεδο ανανέωσης των γενεών.

4.1. Η γονιμότητα ως καταναλωτικό αγαθό

Ο Becker (1960) έκανε την υπόθεση ότι οι γονείς αποφασίζουν να κάνουν ένα ή περισσότερα παιδιά σταθμίζοντας τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα σε σχέση με άλλες δραστηριότητες στις οποίες θα μπορούσαν να επιδοθούν. Είναι φανερό ότι η ελάττωση των γεννήσεων περιορίζει σημαντικά τις χρηματικές δαπάνες του ζευγαριού.

Με βάση την υπόθεση αυτή, γίνεται δυνατή η διασύνδεση της μοντέρνας μικρο-οικονομικής θεωρίας της καταναλωτικής συμπεριφοράς (Lancaster 1966) με τη θεωρία της γονιμότητας (Becker, 1960). Αναλυτικότερα, το νοικοκυριό, ως καταναλωτική μονάδα, έχει στη διάθεσή του ένα περιορισμένο χρηματικό εισόδημα -που

15. Η οποία στηρίζεται στην παραδοχή ότι η δημογραφική μετάβαση επέρχεται ύστερα από τη δημιουργία προϋποθέσεων, δηλαδή ύστερα από μακροχρόνιες μεταβολές στις κοινωνικές αντιλήψεις και στις κοινωνικές αξίες. Υπάρχουν δε τρεις προϋποθέσεις απαραίτητες για να προκληθεί και να διατηρηθεί η πτωτική πορεία της γονιμότητας:

i) Ο έλεγχος της γονιμότητας πρέπει να θεωρείται από τα ζευγάρια ως οικονομικά και κοινωνικά ωφέλιμος. Δηλαδή, η απόκτηση παιδιών πρέπει να επιλέγεται ελεύθερα-συνειδητά και να αποτελεί παράγοντα ορθολογικής συμπεριφοράς.

ii) Ο έλεγχος να είναι εθνικά και ηθικά αποδεκτός.

iii) Τα απαραίτητα μέσα για τον έλεγχο των γεννήσεων να είναι διαθέσιμα.

16. Που ήταν ιδιαίτερα «οδυνηρή», κυρίως για τα νοικοκυριά-οικογένειες στις χαμηλές εισοδηματικές κατηγορίες. Αντίθετα, σε άλλες περιπτώσεις, π.χ. για τα περισσότερα ευκατάστατα νοικοκυριά, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η αύξηση των δαπανών (ιδιωτικής) εκπαίδευσης.

βραχυχρόνια δεν μεταβάλλεται- με βασική επιδίωξη να ικανοποιήσει όσο το δυνατόν περισσότερο τις ανάγκες του: επιλογή και κατανάλωση αγαθών, αποταμίευση. Ο καταναλωτής (νοικοκυριο-οικογένεια) έχει ορθολογική συμπεριφορά, με την έννοια ότι προσπαθεί να κατανεμίει το περιορισμένο χρηματικό του εισόδημα μεταξύ των διαθέσιμων αγαθών και υπηρεσιών, έτσι ώστε να επιτύχει το συνδυασμό εκείνο που θα του επιφέρει μέγιστη ικανοποίηση, με δεδομένο το ύψος των τιμών. Όπως είναι, μάλιστα, γνωστό από τη νεοκλασική θεωρία, μια αύξηση του εισοδήματος επιφέρει θετική επίδραση στη ζήτηση τουλάχιστον για κανονικά ή πολυτελείας αγαθά, ενώ η τιμή επιδρά αρνητικά.

Η αρχική θεώρηση του G. Becker επικεντρώθηκε στον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών των παιδιών, που ταιριάζουν ή μπορούν να αντιπαραβάλλονται με αντίστοιχα χαρακτηριστικά ή ιδιότητες των κανονικών αγαθών, καθώς και στον προσδιορισμό άλλων μεταβλητών, οι οποίες «μεσολαβούν» και παρεμποδίζουν την διαφάνεια της σχέσης που πραγματικά επικρατεί.

Οικογένειες με χαμηλά εισοδήματα αποκτούν πολλά παιδιά, διότι δεν έχουν πλήρη γνώση των μέσων που μπορούν να τα περιορίσουν. Αντίστοιχα, οικογένειες με υψηλά εισοδήματα αποκτούν λιγότερα παιδιά, σύμφωνα με τον Becker, αλλά με υψηλότερη «ποιότητα».¹⁷ Και στις δύο περιπτώσεις τα παιδιά προσφέρουν ευχαρίστηση στους γονείς, αλλά στην περίπτωση των γονέων με χαμηλά εισοδήματα, πιθανόν να υπάρχουν (ακόμη) κάποια άμεσα ή δυνητικά οικονομικά οφέλη (απολαβή επιδομάτων, απασχόληση μετά ή ακόμη και πριν την υποχρεωτική εκπαίδευση, φροντίδα των γονιών όταν γεράσουν κ.λπ.).

Νεότερες προσεγγίσεις¹⁸ (Mincer, 1962· Willis, 1973) δίνουν έμφαση στην ένταση και την έκταση του χρόνου που διατίθεται, κυρίως από τη μητέρα, για τη φύλαξη και την ανατροφή των παιδιών.¹⁹ Γυναίκες με υψηλές δυνατότητες απόκτησης εισοδήματος και οικονομικά ευκατάστατους συζύγους έχουν υψηλότερες «σχε-

17. Εννοείται ότι η «ποιότητα», όπως την εννοεί και την ορίζει ο Becker, σχετίζεται με τις επί πλέον δαπάνες για εκπαίδευση, ασφάλιση, ένδυση κ.λπ. που επιβαρύνουν τους γονείς.

18. Με την ονομασία «Νέα Οικονομική Θεωρία του Νοικοκυριού».

19. Γι' αυτό η θεώρηση αυτή ονομάζεται και «The new woman hypothesis», και συνήθως εξετάζει αποκλειστικά τις προϋποθέσεις, σύμφωνα με τις οποίες μια γυναίκα αποφασίζει τη συμμετοχή ή παραμονή στο εργατικό δυναμικό σε συνάρτηση με τη γονιμότητα, και αντίστροφα (Willis, 1973· Μπαλούρδος, 1993).

τικές τιμές». Δηλαδή, ο χρόνος φροντίδας και ανατροφής παιδιών εκτιμάται ακριβά, στην περίπτωση που αυτά αποτελούν εμπόδιο στην εργασιακή-επαγγελματική τους δραστηριότητα. Με άλλα λόγια, στα σχετικά ευκατάστατα ζευγάρια, η σπουδαιότητα της άμεσης σχέσης μεταξύ γονιμότητας και εισοδήματος είναι ασήμαντη, διότι μπορούν άνετα και συντηρούν το παιδί. Αντίθετα, έντονα σημαντική είναι η έμμεση επίδραση που προσδιορίζεται με το *ευκαιριακό κόστος*, δηλαδή το κόστος που επιλέγει να επιβαρυνθεί το νοικοκυριό (εισόδημα που χάνεται), εφ' όσον η μητέρα φροντίζει τα παιδιά αντί να εργάζεται (Mincer, 1962· Willis, 1973· Μπαλούρδος, 1988, 1989, 1997). Έτσι ερμηνεύεται ικανοποιητικά η τάση της ταυτόχρονης μείωσης της γονιμότητας και της αντίστοιχης αύξησης της αναλογίας γυναικών στο εργατικό δυναμικό, που παρατηρείται σε όλες σχεδόν τις αναπτυσσόμενες χώρες.

Παράλληλα με τις εξελίξεις αυτές, ο R. Easterlin (1966, 1969, 1973, 1978, 1980) εισάγει στην ανάλυση ένα σύνολο πρόσθετων μεταβλητών: προτιμήσεις, αριθμός ζώντων παιδιών, φυσική γονιμότητα και ψυχολογικό κόστος της αντισύλληψης. Όπως υποστηρίζει, ο μηχανισμός σχηματοποίησης και επίδρασης των προτιμήσεων στη γονιμότητα είναι σχετικά απλός. Παιδιά που μεγαλώνουν σε μη φτωχά νοικοκυριά-οικογένειες, όταν ενηλικιωθούν, έχουν συνήθως μεγαλύτερες οικονομικές φιλοδοξίες ή προτιμήσεις. Επίσης, παιδιά που έχουν γεννηθεί σε περιόδους οικονομικής ανάκαμψης επιθυμούν έντονα την απόκτηση ακριβών (status) αγαθών και, σε περίπτωση που συνάπτουν γάμο σε περίοδο οικονομικής στασιμότητας και λιτότητας, συναντούν δυσκολίες ως προς την ικανοποίηση των καταναλωτικών τους φιλοδοξιών και βρίσκουν λύση στη μείωση της γονιμότητας.

Εκτός από τις εξελίξεις και τα υποδείγματα της νεοκλασικής θεωρίας, διατυπώνονται και διάφορες άλλες εναλλακτικές απόψεις οι οποίες έχουν ως σημείο αναφοράς το δυαδικό χαρακτήρα της αγοράς εργασίας: δηλαδή, τη μη ενιαία ή την αγορά η οποία διαχωρίζεται-διασπάται σε δύο αυτόνομα υποσύνολα, και την πρωτεύουσα ή εσωτερική αγορά,²⁰ από την οποία αποκλείονται ορισμένες ομάδες εργαζομένων για τις οποίες οι εργοδότες πιστεύουν ότι έχουν χαμηλότερη αποδοτικότητα. Ως αποτέλεσμα, τα άτομα

20. Δηλαδή, του τμήματος εκείνου της αγοράς, το οποίο περιλαμβάνει τις υψηλά αμειβόμενες θέσεις, τις πιο μόνιμες που παρέχουν τη δυνατότητα εξέλιξης κ.λπ..

των εν λόγω ομάδων διαθέτουν την εργατική τους δύναμη στη δευτερεύουσα αγορά²¹ ή/και οδηγούνται σε περιθωριοποίηση και πλήρη αποκλεισμό από την αγορά εργασίας.

Πάνω στη διάκριση αυτή της αγοράς εργασίας, φαίνεται ότι οι γυναίκες ή/και ζευγάρια με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, ασταθή εργασία, χαμηλό εισόδημα κ.λπ., αποκτούν περισσότερα παιδιά, όχι απλά διότι δεν γνωρίζουν πώς να χρησιμοποιούν αποτελεσματικά τα σύγχρονα μέσα αντισύλληψης, αλλά διότι δεν επηρεάζονται από τα αίτια ή τους παράγοντες που ωθούν τα άλλα ζευγάρια, που κατά κανόνα απασχολούνται στην πρωτεύουσα αγορά, να αποκτήσουν λιγότερα παιδιά. Έχει, μάλιστα, διαπιστωθεί ότι οι παράγοντες προσδιορισμού της γονιμότητας διαφοροποιούνται σε κάθε υποσύνολο της αγοράς εργασίας, με άμεσο επακόλουθο το κόστος ευκαιρίας, το οποίο αποτελεί τη σημαντικότερη συμβολή της νεοκλασικής θεωρίας στην ερμηνεία των διακυμάνσεων της γονιμότητας, να είναι μηδενικό στην περίπτωση των ζευγαριών που κύρια απασχολούνται στη δευτερεύουσα-εξωτερική αγορά εργασίας (Μπαλούρδος, 1997). Φαίνεται, δηλαδή, ότι, στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο αναλυτικός μηχανισμός της νεοκλασικής θεωρίας απορρίπτεται (Μπαλούρδος, 1995α). Αυτός είναι, άλλωστε, και ο λόγος για τον οποίο οι οικονομικές-δημογραφικές (επιδοματικές) πολιτικές, που εφαρμόζονται, καταλήγουν σε αποτυχία, σύμφωνα με τη δική μας άποψη. Διότι, κατά κανόνα, απευθύνονται στα ζευγάρια που ήδη έχουν αποκτήσει πολλά παιδιά, είναι φτωχά ή/και απασχολούνται στη δευτερεύουσα αγορά εργασίας και πιθανόν να μην γνωρίζουν να κάνουν χρήση των επιδομάτων που έχουν δικαίωμα να απολάβουν (Μπαλούρδος, 1995β). Εκτός αυτού, το αποτέλεσμα που επέρχεται στη συνολική γονιμότητα από την αύξηση της (μερικής) γονιμότητας των επί μέρους αυτών ζευγαριών είναι επουσιώδες και ασήμαντο, λόγω της περιορισμένης αναλογίας τους στο συνολικό πληθυσμό.²²

Με την περιγραφή των κυριοτέρων τάσεων που αφορούν τη θεωρητική και εμπειρική προσέγγιση της δημογραφικής μετάβασης, παρακάτω εξετάζεται το δημογραφικό πρόβλημα της χώρας μας.

21. Η οποία περιλαμβάνει θέσεις που απαιτούν χαμηλά προσόντα, δεν παρέχουν τη δυνατότητα ανέλιξης, μονιμότητας κ.λπ..

22. Στο σημείο αυτό επανερχόμαστε αργότερα, όταν εξετάζεται το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας.

5. ΤΟ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Χρονολογικά, η κλασική δημογραφική μετάβαση, για τη χώρα μας όπως και για πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ξεκίνησε με τη σταδιακή πτωτική πορεία της θνησιμότητας στις αρχές του 19ου αιώνα και, ακολούθως, την πτωτική τάση της γονιμότητας γύρω στα 1880. Το έτος 1930, η γονιμότητα και η θνησιμότητα είχαν ήδη αγγίξει πολύ χαμηλά ποσοστά. Παράλληλα με τις εξελίξεις αυτές, η μετανάστευση έπαιξε σημαντικό ρόλο, διότι συρρικνωσε τον πληθυσμιακό όγκο, όταν οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες ήταν δύσκολες και αφόρητες.

Αναλυτικότερα, το πρότυπο που ακολούθησε διαχρονικά η γονιμότητα στην Ελλάδα είναι πανομοιότυπο με το πρότυπο άλλων χωρών της δυτικής και νότιας Ευρώπης, με σημείο αναφοράς-εκκίνησης το έτος 1920, όπου σημειώνεται πτωτική τάση, μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του '30. Στη συνέχεια, εμφανίζεται αυξητική πορεία η οποία εντάσσεται στα χρονικά όρια της περιόδου 1934-39. Με τον πόλεμο ανακόπτεται η πορεία αυτή της γονιμότητας και επανεμφανίζεται μετά το τέλος του. Παρατηρείται μια σχετικά γρήγορη αύξηση τη δεκαετία του 1950 και μια επουσιώδης μείωση στο διάστημα 1961-1964. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι η Ελλάδα, καθώς και άλλες χώρες του ευρωπαϊκού νότου (Ισπανία, Ιταλία, Πορτογαλία), εμφανίζουν, από το έτος 1975 και μετά, σημαντική πτώση του (συγκυριακού) δείκτη γονιμότητας. Δηλαδή, με καθυστέρηση έναντι των χωρών του βορρά, οι οποίες, αφού εμφάνισαν απότομη πτώση τη δεκαετία του '60, εμφανίζουν τώρα σταθεροποιητικές τάσεις.

Μεταξύ των ετών 1983 και 1987, η γονιμότητα, αφού έχει σημειώσει ελάχιστες τιμές, εμφανίζει άνοδο για ορισμένες μόνον χώρες και εμφανίζεται, για πρώτη φορά μετά το μεσοπόλεμο, διαφοροποιημένη. Αναλυτικότερα, μειώνεται στην Ελλάδα, στην Ισπανία, στην Ιταλία και στην Πορτογαλία (μεταξύ 1985 και 1991) και αυξάνεται στη Δανία, στην Ισλανδία, στη Νορβηγία και στη Σουηδία, ενώ συντηρητική αύξηση εμφανίζουν οι Κάτω Χώρες, το Ην. Βασίλειο, η Ο.Δ.Γ., το Βέλγιο και το Λουξεμβούργο (βλέπε Πίνακα 1).

Η πτώση της γεννητικότητας-γονιμότητας, στη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών, και η σταθεροποίηση σε σχετικά χαμηλά επίπεδα συντελούν σε ανακατατάξεις της πληθυσμιακής πυραμίδας. Συγκεκριμένα, η μη εμφάνιση του «baby boom» στη χώρα μας

δεν διαφοροποιεί την πληθυσμιακή της δομή μέχρι να εμφανιστεί η δημογραφική ωρίμαση και η δημογραφική γήρανση (gray boom). Η τιμή του δείκτη γονιμότητας, που ήταν σταθερή μέχρι το 1980, με σχετική χρονική υστέρηση από τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες και με επιταχυνόμενο ρυθμό, φτάνει το 1,45 παιδιά/γυναίκα το 1990 και είναι από τις χαμηλότερες της Ευρώπης.

Η πρόοδος στην ιατρική έχει αντίκτυπο κατ' αρχάς στη μείωση της βρεφικής θνησιμότητας στην Ελλάδα, η οποία από το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και μετά ακολουθεί την εξής πτωτική πορεία: μείωση στο 50%, μετά το 1945, μείωση κοντά στο 20%, μέχρι το 1970, και κάτω του 10%, τη δεκαετία του 1970. Το 1991, η παιδική θνησιμότητα εμφανίζεται περίπου πέντε φορές κατώτερη από εκείνη του έτους 1960.

Αν και πανομοιότυπη πορεία εμφανίζει η εξέλιξη του δείκτη θνησιμότητας και της προσδοκίας ζωής των ενηλίκων-ηλικιωμένων, εν τούτοις η πρόοδος της ιατρικής ήταν περισσότερο ευνοϊκή για την περίπτωση των νέων. Με τις εξελίξεις που σημειώθηκαν, όμως, κατά τα τελευταία χρόνια και την καταπολέμηση των νόσων-παθήσεων που κυριολεκτικά αφάνιζαν τον ηλικιωμένο πληθυσμό (κυρίως, οι καρδιαγγειακές παθήσεις), η αναλογία ηλικιωμένων στην κορυφή της πυραμίδας είναι περισσότερο έντονη.

Η εξέλιξη του πληθυσμού κατά τη μεταπολεμική περίοδο εμφανίζει μόνιμα αυξητική τάση αγγίζοντας τα 10.442,9 χιλιάδες άτομα το 1995. Ο ρυθμός αύξησης εμφανίζει (στο διάστημα 1951-1991) έντονες διακυμάνσεις, οι οποίες είναι ιδιαίτερα αισθητές τη δεκαετία του 1960, λόγω μειωμένου αριθμού γόνιμων γυναικών και της επίδρασης της εξωτερικής μετανάστευσης. Η φυσική αύξηση, που ακολουθεί πτωτική πορεία από τα μέσα της ίδιας δεκαετίας ('60) εμφανίζει μια αντίστροφη τάση την περίοδο 1975-1980 (μεγαλύτερη φυσική αύξηση), λόγω της επίδρασης της παλιννόστησης. Η πορεία προς τη μηδενική αύξηση του πληθυσμού είναι πλέον εμφανής από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, και ουσιαστικά αναφερόμαστε σε έναν πληθυσμό βραδείας αύξησης, χαμηλής γεννητικότητας, χαμηλής θνησιμότητας και με λιγότερο έντονες επιρροές (απ' ό,τι στο παρελθόν) από την εξωτερική και εσωτερική μετανάστευση.

Έχοντας υπ' όψη τις εξελίξεις αυτές, η παραδοσιακή δημογραφική μετάβαση, σύμφωνα με τα δεδομένα του Διαγράμματος 2, έχει ως εξής: Η πρώτη φάση που καταγράφεται στα χρονικά

πλαίσια του 19ου αιώνα, με συντελεστές γεννητικότητας 40 ή 45 και θνησιμότητας 30 ή 35 κατά 1000 κατοίκους, ολοκληρώνεται στις αρχές του επόμενου αιώνα. Η δεύτερη φάση, με κύρια χαρακτηριστικά τη μείωση της γενικής και βρεφικής θνησιμότητας, ολοκληρώνεται με τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.²³ Από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 αρχίζει η τρίτη φάση της δημογραφικής μετάβασης με σημαντική μείωση του συντελεστή γεννητικότητας και θνησιμότητας. Στη φάση αυτή, η «μείωση του ανοιγματος» της ψαλίδας ανάμεσα στα ποσοστά θανάτων και γεννήσεων καταγράφεται κοντά στο επίπεδο 12-13/1000 κατοίκους.

Η πτωτική πορεία της προπολεμικής περιόδου εξακολουθεί να υφίσταται και κατά τη μεταπολεμική περίοδο με την εξέλιξη των τάσεων (γεννητικότητας-θνησιμότητας) στα ίδια επίπεδα. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 συνεχίζεται η πτωτική πορεία των γεννήσεων, ενώ η γήρανση και η επιμήκυνση της μέσης διάρκειας ζωής προκαλούν την αύξηση των θανάτων (βλέπε Διάγραμμα 2). Προφανώς, οι τάσεις αυτές καταγράφουν την πορεία δημογραφικής στασιμότητας ή μηδενικής αύξησης του πληθυσμού, ή, με άλλα λόγια, την ολοκλήρωση των φάσεων που προβλέπεται από την κλασική θεωρία της δημογραφικής μετάβασης.

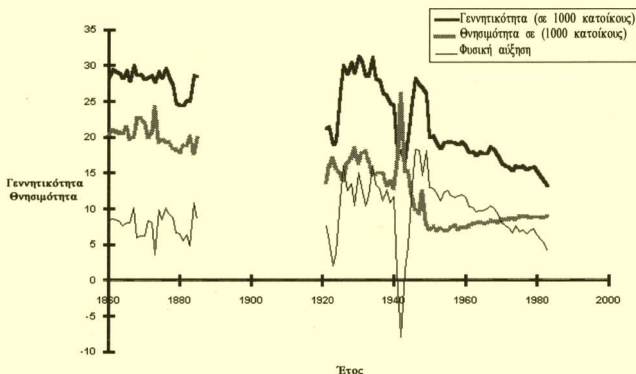
Ωστόσο, η μη ανανέωση των γενεών εμφανίζεται από το 1981 και μετά (βλέπε Διάγραμμα 3, παρακάτω) και παραμένει σταθερά κάτω από το επίπεδο αυτό μέχρι και σήμερα (δείκτης γονιμότητας κάτω από το 2,11 παιδιά/γυναίκα). Έχουμε, με άλλα λόγια, εισέλθει στη φάση μιας δεύτερης δημογραφικής μετάβασης, με επιπτώσεις, οι οποίες δεν προβλέπονται ούτε και πιστοποιούνται στο αναλυτικό πλαίσιο της κλασικής δημογραφικής μετάβασης και οι οποίες αναμένεται να γίνουν αισθητές ύστερα από μεγάλο χρονικό διάστημα.

Όσον αφορά τους (μακρο-) παράγοντες που επέδρασαν στην πτωτική πορεία της γονιμότητας στη χώρα μας, στα πλαίσια του αναλυτικού υποδείγματος της δημογραφικής μετάβασης, από μελέτες που έχουν γίνει, ως σημαντικοί αναφέρονται η εξωτερική και εσωτερική μετανάστευση, η αστικοποίηση, το μέγεθος του νοικοκυριού και η εκπαίδευση των γυναικών (Δρεττάκης και Τσίμπος, 1980).

23. Όπως διαφαίνεται από το διάγραμμα, στις αρχές της δεκαετίας του 1940 επικρατεί υπεροχή των θανάτων έναντι των γεννήσεων, λόγω του πολέμου.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Η κλασική δημογραφική μετάβαση στην Ελλάδα: Η εξέλιξη της φυσικής αύξησης και του ακαθάριστου συντελεστή γεννητικότητας και θνησιμότητας, 1860-1985

Πηγή: Μπαλούρδος, 1997.

Από μελέτες οι οποίες αφορούσαν τον προσδιορισμό (μικρο-) παραγόντων που επιδρούν αρνητικά στη γονιμότητα, ως σημαντικό έχουν αναφερθεί οι περισσότεροι από τους παράγοντες που σχετίζονται με το αναλυτικό-ερμηνευτικό νεοκλασικό υπόδειγμα: εισόδημα του νοικοκυριού, μορφωτικό επίπεδο του/της συζύγου, ιδιοκτησία διαρκών αγαθών κ.ά. (Μπαλούρδος, 1988· Μπαλούρδος, 1990). Επίσης, έχει εντοπιστεί ότι οι παράγοντες προσδιορισμού της γονιμότητας διαφοροποιούνται με άξονα αναφοράς το δυαδικό χαρακτήρα της αγοράς εργασίας ή τη διάκριση των νοικοκυριών σε φτωχά και μη φτωχά (βλέπε Μπαλούρδος, 1997).

Από την περιγραφή και την παρακολούθηση της εξέλιξης της γεννητικότητας-γονιμότητας και της θνησιμότητας ή/και από την εκτενέστερη ανάλυση της ηλικιακής δομής του πληθυσμού, γίνονται εμφανή τα δύο χαρακτηριστικά τα οποία αποτελούν τα συστατικά στοιχεία του σύγχρονου δημογραφικού προβλήματος της χώρας μας.²⁴ Από τη μία πλευρά, έχουμε την υπογεννητικότητα ή την

24. Το οποίο δεν διαφοροποιείται ουσιαστικά από το πρόβλημα άλλων ευρωπαϊκών χωρών.

πορεία της γονιμότητας κάτω από το επίπεδο ανανέωσης των γενεών. Από την άλλη πλευρά, έχουμε τη συνεχιζόμενη διαδικασία της γήρανσης, δηλαδή την ολοένα μεγαλύτερη συγκέντρωση ατόμων στην κορυφή της πληθυσμιακής πυραμίδας. Οι επιπτώσεις του σύνθετου αυτού προβλήματος στην οικονομική και κοινωνική οργάνωση είναι ποικιλόμορφες και μη επιθυμητές, ενώ δεν φαίνεται να υπάρχει σύγκλιση απόψεων ως προς τη βαρύτητά τους και ως προς την εκτίμηση του μεγέθους τους.

Αδρά, κατά την προσωπική μας άποψη, τρεις διαφορετικές κατηγορίες ή τάσεις προσδιορισμού και αντιμετώπισης του δημογραφικού μας προβλήματος μπορούν να διακριθούν:

I. Η πρώτη, που αποκαλούμε παραδοσιακή, αφορά μια δέσμη εκτιμήσεων, απόψεων και πορισμάτων που πηγάζουν από «έπισημα» στοιχεία, δειγματοληπτικές έρευνες, προβολές-προοπτικές, εκτιμήσεις και αναλύσεις που σχετίζονται με τη δομή, τη σύνθεση και τη μελλοντική εξέλιξη του ελληνικού πληθυσμού, καθώς και με τις πιθανές επιπτώσεις που ακολουθούν την εξέλιξη αυτή. Με συγκρίσεις των ρυθμών αύξησης του πληθυσμού ή του δείκτη γονιμότητας της Ελλάδας με αντίστοιχους δείκτες άλλων χωρών της Ε.Ε., ή χωρών όπως η Αλβανία και η Τουρκία,²⁵ αναπτύσσονται και διατυπώνονται απόψεις, οι οποίες εστιάζονται στις αρνητικές επιπτώσεις της υπογεννητικότητας και της δημογραφικής γήρανσης²⁶ (η Ελλάδα αποκαλείται χώρα γερόντων), ενώ σημειώνονται και αναφορές για τη μετανάστευση.

Αναλυτικότερα, αναφέρεται: «Η δημογραφική αυτή παρακμή²⁷ συνεπάγεται μείωση του απασχολούμενου εργατικού δυναμικού και παράλληλα με τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου προκαλεί την ελάττωση εκείνων που απασχολούνται στα επίπονα, ανθυγιεινά ή επικίνδυνα επαγγέλματα (μεταλλεία, λατομεία, ναυπηγεία, οικοδομικά εργοτάξια, εμπορική ναυτιλία, χημικές βιομηχανίες κ.λπ.)

25. Φυσικά, η Ελλάδα βρίσκεται σε διαφορετική φάση του οικονομικού, κοινωνικού και δημογραφικού κύκλου (ή της δημογραφικής μετάβασης) και λογικά εντοπίζονται οι διαφοροποιήσεις αυτές.

26. Η ενσωμάτωση των ατόμων της τρίτης ηλικίας στον κοινωνικό ιστό και η παρατεταμένη παραμονή των ηλικιωμένων στην αγορά εργασίας με νέες διαμορφωμένες θέσεις, απελευθέρωση της επαγγελματικής ζωής, μεγαλύτερη διάρκεια αξιοποίησης του ανθρώπινου κεφαλαίου κ.λπ. παραβλέπονται σε βάρος της έμφασης που δίνεται στις αρνητικές επιπτώσεις της δημογραφικής γήρανσης.

27. Η οποία αφορά την υπογεννητικότητα και τη δημογραφική γήρανση (υποσημείωση δική μας).

ή στις κοινωνικά απωθητικές εργασίες (υπηρετικό προσωπικό, νοσοκομειακές ανασχολήσεις) κ.λπ..

Καθίσταται κατ' αυτόν τον τρόπο ευχερέστερη η αθρόα είσοδος ξένων μεταναστών, διευρύνεται η εθνική αποσταθεροποίηση, η κοινωνική αναταραχή και αυξάνονται τα ελλείμματα της κοινωνικής ασφάλισης» (Ακαδημία Αθηνών, 1990, σ. 67).²⁸

Οι απόψεις αυτές τονίζουν, κύρια, τη σημαντικότητα των οικονομικών παραγόντων²⁹ ως τρόπου υπέρβασης του προβλήματος της υπογεννητικότητας δίχως να εξετάζεται κριτικά η υιοθέτηση της πολιτικής αυτής.³⁰ Μεγάλη έμφαση δίνεται στις αλλαγές του ρόλου της οικογένειας, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν παράλληλα με μια σειρά από άλλα γεγονότα, όπως η χειραφέτηση και η μαζική είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας, ο αποτελεσματικότερος έλεγχος των γεννήσεων κ.ά..

Από την άλλη πλευρά, η διαδικασία γήρανσης του πληθυσμού δεν εκλαμβάνεται ως αναπόφευκτη ή/και ως ένα φυσιολογικό και ίσως μη αναστρέψιμο στάδιο της πληθυσμιακής εξέλιξης, μετά την ολοκλήρωση της κλασικής δημογραφικής μετάβασης, η οποία προκαλείται από την επιμήκυνση της μέσης διάρκειας ζωής και τη βελτίωση της ποιότητάς της κ.λπ.. Ειδικότερα, στο πρόβλημα της γήρανσης παρατίθενται αυθαίρετα πορίσματα ερευνών, δίχως κάποιον εμφανή συντονισμό-προσανατολισμό, κατευθυνόμενα, κυρίως, στην επίμονη αναζήτηση των αρνητικών επιπτώσεων που προκαλούνται: στη μείωση της επιχειρηματικής δραστηριότητας,

28. Στην ίδια μελέτη της Ακαδημίας Αθηνών φέρεται ως παράδειγμα η εμπειρία χωρών, όπως η Γαλλία, η οποία από το 1982 αντέδρασε με αυστηρά μέτρα κατά των λαθραίων μεταναστών (Μουσουλμάνων, κυρίως), κλείσιμο των συνόρων, ενθάρρυνση εκούσιου επαναπατρισμού κ.λπ..

29. Όπως η ανεργία, η μείωση της αγοραστικής δύναμης του εισοδήματος των εργαζομένων, είναι αποτελεσματικές για την αντιμετώπιση της υπογεννητικότητας. Κύρια, απευθύνονται στις οικονομικά ασθενέστερες ομάδες του πληθυσμού, οι οποίες, ούτως ή άλλως, έχουν πολλά παιδιά. Ακόμη δε και αν κάποιος αριθμός ζευγαριών της εν λόγω πληθυσμιακής ομάδας επηρεαστεί και αυξήσει το μέγεθος της οικογένειάς του, το αποτέλεσμα στη συνολική γονιμότητα θα είναι μηδαμικό και ασήμαντο, εφ' όσον τα μέτρα αυτά δεν αγγίζουν τις άλλες πληθυσμιακές ομάδες, οι οποίες συμμετέχουν με μεγαλύτερη αναλογία στο συνολικό πληθυσμό (βλέπε Πίνακα 4).

του παραγωγικού μηχανισμού, της ικανότητας για απόκτηση νέας τεχνολογίας και πρόσφατων γνώσεων, στην αύξηση δαπανών υγείας, στη δυσκολία χρηματοδότησης των συντάξεων, στη χαλάρωση και σκλήρυνση του κοινωνικού σώματος, στις δυσκολίες αύξησης της παραγωγικότητας, στην επαγγελματική κινητικότητα κ.ά. (Ακαδημία Αθηναίων, 1990), χωρίς κάποια ευκρινή αναζήτηση και χάραξη αναπτυξιακής δημογραφικής πολιτικής η οποία θα στηρίζεται στις ήδη διαμορφωμένες τάσεις.

Σύμφωνα με τη δική μας άποψη, η δημογραφική ανάλυση που χρησιμοποιείται δεν είναι πλήρης και δεν χρησιμοποιείται κατάλληλα για να ερμηνεύσει τις ανατροπές που σημειώνονται στις ενδογενεακές ισορροπίες, ενώ, σε γενικές γραμμές, δεν υπολογίζεται σωστά το οικονομικό και κοινωνικό κόστος της ανισορροπίας που προκαλείται. Επί πλέον, η κρατική παρέμβαση στο οικογενειακό πεδίο, που κριτικάρεται έντονα, δεν είναι αδύναμη και ασαφής μόνον στην Ελλάδα, αλλά και στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες (βλέπε Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1995), κριτικάρεται έντονα και χαρακτηρίζεται ως ελλιπής ή ανύπαρκτη.

Μια σειρά από αυθαίρετα μέτρα προτείνονται, για τα οποία δεν υπάρχει η στοιχειώδης αιτιολόγησή τους, ούτε και ακολουθούνται από την κατάλληλη αξιολόγησή τους, εφ' όσον πρόκειται για μέτρα που ήδη έχουν υιοθετηθεί από άλλες ευρωπαϊκές χώρες χωρίς να έχουν αποφέρει κάποιο ουσιαστικό αποτέλεσμα. Για παράδειγμα, η Σουηδία, που αναφέρεται συχνά ως χώρα με επιτυχή δημογραφική πολιτική,³¹ δεν έχει βελτιώσει το δείκτη γονιμότητας λόγω της αύξησης των παροχών μητρότητας³² ή κάποιων άλλων συναφών παροχών, αλλά λόγω των επιτυχών χειρισμών της σε μια πολιτική, η οποία επικεντρώνεται στην άριστη απορρόφηση των μεταναστών και στον εξίσου άριστο τρόπο αξιοποίησης του αναπαραγωγικού τους προτύπου.³³

Σε γενικές γραμμές, το δημογραφικό πρόβλημα, σύμφωνα με τις παραπάνω απόψεις, αντιμετωπίζεται με σχετικά συμπεράσματα, υποθετικές εξελίξεις και αυθαίρετες πολιτικές, οι οποίες είναι πολυχρησιμοποιημένες και ασήμαντα αποτελεσματικές. Ο δείκτης

31. Παράλληλα, άνοδο του συγκυριακού δείκτη γονιμότητας εμφανίζουν και άλλες σκανδιναβικές χώρες.

32. Βλέπε *Η Καθημερινή* (24-4-1996).

33. Για εκτενέστερη αναφορά, όσον αφορά την πολιτική αυτή, βλέπε Lesthaeghe, Page και Surkyn (1988).

γονιμότητας (μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα αναπαραγωγικής ηλικίας), ως κύρια μεταβλητή ανάλυσης, είναι ένας αδρός δείκτης, ο οποίος θα πρέπει να πλαισιώνεται και να συνεξετάζεται παράλληλα με τον διαγενεακό δείκτη, όπως θα δούμε παρακάτω.

II. Η δεύτερη τάση έχει ως κύρια χαρακτηριστικά τη μη αποδοχή των αποτελεσμάτων των προβολών και των απαισιοδοξών σεναρίων εξέλιξης του πληθυσμού και την απόρριψη των παραδοσιακών προτάσεων πολιτικής για την αντιμετώπιση του δημογραφικού. Με κριτήριο τις αντιφάσεις, την κριτική στάση στις ενδείξεις του εγκάρσιου ή συγχρονικού δείκτη και την έμφαση στην ανάλυση, η οποία βασίζεται στο διαγενεακό δείκτη γονιμότητας,³⁴ αποδεικνύεται και σε γενικές γραμμές απορρίπτεται ο «μύθος» της χαμηλής γονιμότητας, και κύρια οι φόβοι και οι κίνδυνοι που αναπτύσσονται από την εξέλιξη αυτή.³⁵

Αναλυτικότερα, διατυπώνονται βάσιμες αμφιβολίες ως και διαμετρικά αντίθετες απόψεις για το κατά πόσο η χαμηλότερη

34. Ο ετήσιος εγκάρσιος ή συγχρονικός δείκτης γονιμότητας συντίθεται από την άθροιση των διαδοχικών ποσοστών της καθ' ηλικία γονιμότητας της γυναίκας σε ένα έτος. Δηλαδή, εκτιμά το μέσο αριθμό παιδιών/γυναίκα ως άθροισμα των ποσοστών ολικής γονιμότητας και χαρακτηρίζει την αναπαραγωγική συμπεριφορά ανάμεσα σε γυναίκες που διανύουν διαφορετική φάση του κύκλου ζωής. Μερικές -οι πιο νέες- είναι ακόμη στην αρχή της αναπαραγωγικής τους πορείας, ενώ, αντιθέτως, άλλες -οι πλέον ηλικιωμένες- προσεγγίζουν το τέλος της πορείας αυτής. Δεν πρόκειται, λοιπόν, για τη γονιμότητα μιας συγκεκριμένης γενεάς γυναικών, αλλά για τη γονιμότητα 30 περίπου διαδοχικών γενεών αναπαραγωγικής ηλικίας που τέμνουν μία χρονιά. Υποτίθεται, δηλαδή, ότι η μικρότερη σε ηλικία γενεά θα υιοθετήσει την αναπαραγωγική συμπεριφορά της αμέσως επόμενης, αργότερα της αμέσως επόμενης κ.ο.κ., μέχρι να περάσει διαδοχικά όλες τις γενεές και να κλείσει τον αναπαραγωγικό της κύκλο. Μπορεί, ως εκ τούτου, αν παρακολουθήσουμε από την αρχή μέχρι το τέλος τη γονιμότητα μιας από τις γενεές που τέμνουν συγκεκριμένο έτος σε κάποια αναπαραγωγική ηλικία, αυτή να διαφέρει ή να ταυτίζεται με τη στιγμήαία ετήσια γονιμότητα.

Στην πραγματικότητα, όμως, η ταύτιση σπάνια συναντάται. Μπορεί ο στιγμήαίος δείκτης να ακολουθεί φθίνουσα πορεία, ακόμη και όταν η τελική γονιμότητα των γενεών παραμένει αμετάβλητη λόγω μεταβολής στο timing και το spacing. Δηλαδή, αν οι γυναίκες των διαδοχικών αναπαραγωγικών γενεών τείνουν να αποκτήσουν τα παιδιά τους σε μεγαλύτερη (επιβράδυνση του timing ή/και του spacing) ή μικρότερη ηλικία (επιτάχυνση των ρυθμών), το τελικό αποτέλεσμα είναι η διαφοροποίηση του εγκάρσιου δείκτη.

35. Η σύγκριση ανάμεσα στις καμπύλες συγκυριακής (ICF) και διαγενεακής γονιμότητας είναι σημαντική και, μεταξύ άλλων, δείχνει αν και κατά πόσον οι διακυμάνσεις του ICF οφείλονται στις μεταβολές της ολικής γονιμότητας ή της ταχύτητας σύστασης του τελικού μεγέθους της οικογένειας.

γονιμότητα (παιδιά/γυναίκα), που ενδεικνύει η χώρα μας, είναι πραγματική. Χαρακτηριστικά αναφέρεται: «Η ταχύτατη πτώση των εγκάρσιων ή συγχρονικών δεικτών και η τοποθέτησή τους σε επίπεδα ιδιαίτερα χαμηλά, που δεν επιτρέπουν την αναπαραγωγή των γενεών, αποτελούν για την ευρεία κοινή γνώμη και για ορισμένους ακόμη ειδήμονες των δημογραφικών δρώμενων την ένδειξη της οξύτερης δημογραφικής κρίσης που γνώρισε ο “δυτικός πολιτισμός”. Παρόμοιες εκτιμήσεις αναπτύσσονται και στη χώρα μας, γεγονός που επιτείνεται από την υποτυπώδη δημογραφική παιδεία μας. Έτσι, για τη μέγιστη πλειοψηφία των ενασχολούμενων με τις πληθυσμιακές εξελίξεις, η Ελλάδα, από το 1980 μέχρι σήμερα, μαστίζεται από την οξύτερη δημογραφική κρίση των τελευταίων 150 ετών (βλ. Β. Κοτζαμάνης, 1993 και 1994). Παράλληλα, οι ίδιοι αυτοί “ειδήμονες”, συγκρίνοντας τις τιμές του δείκτη εγκάρσιας γονιμότητας (ICF) την τελευταία πενταετία στη χώρα μας με αυτές των υπολοίπων χωρών της EUR 12 και διαπιστώνοντας ότι οι τιμές του βρίσκονται στο χαμηλότερο επίπεδο, καταλαμβάνονται από ιδιαίτερο πανικό, ο οποίος εντείνεται ακόμη περισσότερο όταν στρέφονται προς ανατολάς για να συγκρίνουν τις δημογραφικές εξελίξεις της δυτικής Ευρώπης (και της Ελλάδας) με αυτές των μουσουλμανικών χωρών που έχουν διέξοδο στη Μεσόγειο (και ιδιαίτερα της γειτονικής Τουρκίας)» (Κοτζαμάνης, Franco, Begeot, 1994, σ. 31).

Με βάση, λοιπόν, τις παραπάνω αναφορές, διατυπώνεται το ερώτημα κατά πόσον οι «διαπιστώσεις», οι «φόβοι» και οι «ανησυχίες» είναι πραγματικοί ή υποθετικοί χαρακτήρα. Και, όπως υποστηρίζεται, ο εγκάρσιος ή συγχρονικός δείκτης ολικής γονιμότητας αντικατοπτρίζει τον τρόπο με τον οποίο αντιδρά το σύνολο των γυναικών αναπαραγωγικής ηλικίας στις επικρατούσες κοινωνικές, οικονομικές, πολιτισμικές, πολιτικές κ.λπ. συνθήκες· στην ουσία πρόκειται για ένα «μέτρο» κεντρικής τάσης ή ένα **μέσο όρο**.³⁶ Ωστόσο, ορισμένες από τις γυναίκες αυτές -οι πιο νέες- βρίσκονται στην αρχή του αναπαραγωγικού τους κύκλου, ενώ, αντίθετα, οι πιο ηλικιωμένες βρίσκονται προς το τέλος του κύκλου αυτού. Δηλαδή, δεν είναι απόλυτα σίγουρο ότι η τελική ή διαγενεακή και η εγκάρσια γονιμότητα θα ταυτιστούν. Επί πλέον, υπάρχει η πιθανότητα οι μεταβολές του δείκτη ICF να εκφράζουν

36. Ο οποίος αποτελεί τη συνιστώσα 30 και πλέον διαδοχικών γενεών.

μόνον αλλαγές στους ρυθμούς ολοκλήρωσης της τελικής γονιμότητας, χωρίς όμως, να προκαλούν ταυτόχρονα κάποια σημαντική μεταβολή-διακύμανση στο μέγεθός της.³⁷

Σε τελικές γραμμές, σύμφωνα με την άποψη αυτή, η συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για την πορεία της γονιμότητας στη χώρα μας είναι δυνατή μόνον αν στηριχθεί κανείς στη διαγενεακή ανάλυση της μεταβλητής αυτής. Μετά την εξέταση, λοιπόν, της τελικής γονιμότητας των γυναικών που γεννήθηκαν μετά το 1930 και τα τέλη της δεκαετίας του 1950, επιγραμματικά αναφέρεται: «Οι γενεές του 1930, για τις οποίες διαθέτουμε στοιχεία για το σύνολο των χωρών-μελών της EUR-12, κάνουν κατά μέσο όρο 2 έως 3,5 παιδιά, ενώ απαιτούνται για την αναπαραγωγή τους, με τις ισχύουσες συνθήκες θνησιμότητας, 2,3-2,8 παιδιά/γυναίκα. Οι γενεές του 1955 φέρνουν στον κόσμο 1,6 έως 2,7 παιδιά/γυναίκα, ενώ απαιτούνται για την αναπαραγωγή τους 2,1 παιδιά/γυναίκα. Ταυτόχρονα, η συρρίκνωση της γονιμότητας είναι συνήθως ταχύτερη στις χώρες-μέλη που είχαν υψηλή γονιμότητα το 1920-1930 απ' ό,τι σ' αυτές όπου η γονιμότητα ήταν σχετικά χαμηλή (Ην. Βασίλειο, ΟΔΓ, Λουξεμβούργο, Ελλάδα)» (Κοτζαμάνης, Begeot και Franco, 1994, Ανακοίνωση στο Πανελλήνιο Δημογραφικό Συνέδριο 1994, σ. 35-36). Συνεπώς, όσον αφορά τη χώρα μας, οι γυναίκες που γεννήθηκαν μετά το 1920 δεν αναπαράγονται, δηλαδή δεν αποκτούν τον αναγκαίο αριθμό παιδιών για να εξασφαλίσουν τη διαδοχή τους. Επομένως, αποδεικνύεται ότι η υπογεννητικότητα δεν είναι σύγχρονο φαινόμενο αλλά προπολεμικό.

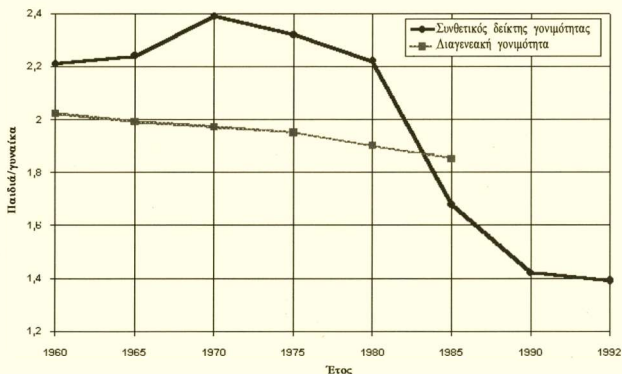
Επί πλέον, αναφέρεται ότι οι Ελληνίδες που γεννήθηκαν στο διάστημα 1955-1960, αν και εμφανίζουν, με βάση το συνθετικό δείκτη, 1,4-1,5 παιδιά/γυναίκα, στην πραγματικότητα θα αποκτήσουν τελικά, δηλαδή στο τέλος της αναπαραγωγικής τους ηλικίας, 1,9 παιδιά κατά μέσο όρο. Αυτό, τουλάχιστον, προκύπτει, όταν εξετάζουμε αναλυτικότερα την εξέλιξη της διαγενεακής γονιμότητας. Πράγματι, διαπιστώνεται ότι από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και για τα αμέσως επόμενα 25 χρόνια η γονιμότητα των νέων γυναικών (<25 ετών) αυξάνεται ταχύτατα και αγγίζει το μέγιστο σημείο στα τέλη της δεκαετίας του 1970. Η πτωτική

37. Π.χ., όταν μεταβάλλεται η ένταση της γονιμότητας, δηλαδή όταν μετατοπίζεται η χρονική στιγμή απόκτησης του πρώτου (timing), δεύτερου κ.ο.κ. παιδιού (spacing).

τους μετέπειτα πορεία πραγματοποιείται, όμως, με βραδύτερους ρυθμούς από ό,τι στις γυναίκες ίδιας ηλικίας την περίοδο του 1956 και μετά, ενώ, σε σύγκριση με την πενταετία 1933-1937, μόνο οι γυναίκες κάτω των 20 ετών παρουσιάζουν το 1985 αυξημένη γονιμότητα, και η γονιμότητα των γυναικών ηλικίας 20-24 ετών επανέρχεται το 1985 στο επίπεδο του 1933-1937. Επιπρόσθετα, η γονιμότητα των γυναικών ηλικίας > 30 ετών ακολουθεί φθίνουσα πορεία και σε επίπεδα χαμηλότερα των προηγούμενων γενεών (βλέπε Διάγραμμα 3 και Πίνακα 3).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Συνθετικός δείκτης γονιμότητας και γονιμότητα των γενεών μετά το έτος 1960

Σε γενικές γραμμές, από σύγκριση ανάμεσα στο διαγενεακό δείκτη και στην καμπύλη του συγκριτικού δείκτη γονιμότητας, συνάγεται ότι οι δύο αυτοί δείκτες δεν ταυτίζονται.³⁸ Οι διαφορές που παρατηρούνται στη συγκεκριμένη περίπτωση αφορούν τις μεταβολές στους ρυθμούς και στην ταχύτητα σύστασης του τελι-

38. Θα έπρεπε οι ετήσιες τιμές του ICF να συμπίπτουν με τη διαγενεακή γονιμότητα, αφού πρώτα έχουν πραγματοποιηθεί οι σχετικές υποθέσεις και οι κατάλληλοι υπολογισμοί αναφορικά με την (μέση) ηλικία στην τεκνογονία (βλέπε, αναλυτικότερα, Κοτζαμάνης, Franco, Begeot, 1994, σ. 35, υποσημείωση 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
 Διαγενεακή γονιμότητα στην Ελλάδα, 1932-1961

Γενεές	Μέση γενεά	Μέση ηλικία στην τεκνογονία	Ολική γονιμότητα
1932-1936	1934	28,5	2.022
1937-1941	1939	28,0	1.994
1942-1946	1944	27,5	1.965
1947-1951	1949	26,5	1.945
1952-1956	1954	26,0	1.900
1957-1961	1959	25,5	1.850

Πηγή: Κοτζαμάνης, Begeot και Franco, 1994.

κού-συμπληρωμένοι μεγέθους της οικογένειας, κάτι το οποίο διαφαίνεται από την εμπεριστατωμένη εξέταση των κατά ηλικία συντελεστών γονιμότητας στην Ελλάδα (Διάγραμμα 4). Όπως προκύπτει, από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, η γονιμότητα των γυναικών ηλικίας <25 ετών αυξάνεται με γρήγορους ρυθμούς τουλάχιστον μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1970, όπου και ανακόπτεται η εξέλιξη αυτή. Δηλαδή, το πρότυπο της καθ' ηλικία γονιμότητας, το οποίο μετατοπιζόταν προς τις νεότερες ηλικίες,³⁹ δεν φαίνεται να ισχύει, τουλάχιστον για το διάστημα 1980-1990, ενώ, παράλληλα, εμφανίζονται διαφοροποιήσεις στο σύνολο (δηλαδή, η τελευταία καμπύλη, του έτους 1990, εμφανίζεται περισσότερο κυρτή προς τον άξονα της ηλικίας). Με τις εξελίξεις αυτές, υπάρχει ο κίνδυνος να γίνει αναγωγή συμπερασμάτων προς τη συμπληρωμένη διαγενεακή γονιμότητα, παρ' ότι, στην πραγματικότητα, έχουμε μετατοπίσεις στα διαστήματα απόκτησης τέκνων (Pressat, 1978).

Ουσιαστικά, υποστηρίζεται ότι η γονιμότητα είναι απρόβλεπτη, «αντιδρά» και εμφανίζει διακυμάνσεις σε ανύποπτο χώρο και χρόνο. Χώρες που χρησιμοποιούσαν οικονομικά κίνητρα «ανέβασαν» το δείκτη της γονιμότητας σχετικά ελάχιστα και μάλιστα τη γονιμότητα δεύτερου και τρίτου τέκνου, διότι εκεί υπήρχε κάποια ελαστικότητα και τάση αποδοχής οικονομικών κινήτρων. Μάλλον πρόκειται για μια μετατόπιση της μέσης ηλικίας τεκνοποίησης (του timing ή του spacing), λόγω γενικότερων συγκυριών και του γενικού κλίματος αβεβαιότητας που επικρατεί. Έτσι, από

39. Το μέγιστο σημείο που αγγίζουν οι καμπύλες μετατοπίζεται προς τα αριστερά του άξονα ηλικίας.

του παραγωγικού μηχανισμού, της ικανότητας για απόκτηση νέας τεχνολογίας και πρόσφατων γνώσεων, στην αύξηση δαπανών υγείας, στη δυσκολία χρηματοδότησης των συντάξεων, στη χαλάρωση και σκλήρυνση του κοινωνικού σώματος, στις δυσκολίες αύξησης της παραγωγικότητας, στην επαγγελματική κινητικότητα κ.ά. (Ακαδημία Αθηνών, 1990), χωρίς κάποια ευκρινή αναζήτηση και χάραξη αναπτυξιακής δημογραφικής πολιτικής η οποία θα στηρίζεται στις ήδη διαμορφωμένες τάσεις.

Σύμφωνα με τη δική μας άποψη, η δημογραφική ανάλυση που χρησιμοποιείται δεν είναι πλήρης και δεν χρησιμοποιείται κατάλληλα για να ερμηνεύσει τις ανατροπές που σημειώνονται στις ενδογενεακές ισορροπίες, ενώ, σε γενικές γραμμές, δεν υπολογίζεται σωστά το οικονομικό και κοινωνικό κόστος της ανισοροπίας που προκαλείται. Επί πλέον, η κρατική παρέμβαση στο οικογενειακό πεδίο, που κριτικάρεται έντονα, δεν είναι αδύναμη και ασαφής μόνον στην Ελλάδα, αλλά και στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες (βλέπε Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1995), κριτικάρεται έντονα και χαρακτηρίζεται ως ελλιπής ή ανύπαρκτη.

Μια σειρά από αυθαίρετα μέτρα προτείνονται, για τα οποία δεν υπάρχει η στοιχειώδης αιτιολόγησή τους, ούτε και ακολουθούνται από την κατάλληλη αξιολόγησή τους, εφ' όσον πρόκειται για μέτρα που ήδη έχουν υιοθετηθεί από άλλες ευρωπαϊκές χώρες χωρίς να έχουν αποφέρει κάποιο ουσιαστικό αποτέλεσμα. Για παράδειγμα, η Σουηδία, που αναφέρεται συχνά ως χώρα με επιτυχή δημογραφική πολιτική,³¹ δεν έχει βελτιώσει το δείκτη γονιμότητας λόγω της αύξησης των παροχών μητρότητας³² ή κάποιων άλλων συναφών παροχών, αλλά λόγω των επιτυχών χειρισμών της σε μια πολιτική, η οποία επικεντρώνεται στην άριστη απορρόφηση των μεταναστών και στον εξίσου άριστο τρόπο αξιοποίησης του αναπαραγωγικού τους προτύπου.³³

Σε γενικές γραμμές, το δημογραφικό πρόβλημα, σύμφωνα με τις παραπάνω απόψεις, αντιμετωπίζεται με σχετικά συμπεράσματα, υποθετικές εξελίξεις και αυθαίρετες πολιτικές, οι οποίες είναι πολυχρησιμοποιημένες και ασήμαντα αποτελεσματικές. Ο δείκτης

31. Παράλληλα, άνοδο του συγκυριακού δείκτη γονιμότητας εμφανίζουν και άλλες σκανδιναβικές χώρες.

32. Βλέπε *Η Καθημερινή* (24-4-1996).

33. Για εκτενέστερη αναφορά, όσον αφορά την πολιτική αυτή, βλέπε Lesthaege, Page και Surkyn (1988).

γονιμότητας (μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα αναπαραγωγικής ηλικίας), ως κύρια μεταβλητή ανάλυσης, είναι ένας αδρός δείκτης, ο οποίος θα πρέπει να πλαισιώνεται και να συνεξετάζεται παράλληλα με τον διαγενεακό δείκτη, όπως θα δούμε παρακάτω.

II. Η δεύτερη τάση έχει ως κύρια χαρακτηριστικά τη μη αποδοχή των αποτελεσμάτων των προβολών και των απαισιοδόξων σεναρίων εξέλιξης του πληθυσμού και την απόρριψη των παραδοσιακών προτάσεων πολιτικής για την αντιμετώπιση του δημογραφικού. Με κριτήριο τις αντιφάσεις, την κριτική στάση στις ενδείξεις του εγκάρσιου ή συγχρονικού δείκτη και την έμφαση στην ανάλυση, η οποία βασίζεται στο διαγενεακό δείκτη γονιμότητας,³⁴ αποδεικνύεται και σε γενικές γραμμές απορρίπτεται ο «μύθος» της χαμηλής γονιμότητας, και κύρια οι φόβοι και οι κίνδυνοι που αναπτύσσονται από την εξέλιξη αυτή.³⁵

Αναλυτικότερα, διατυπώνονται βάσιμες αμφιβολίες ως και διαμετρικά αντίθετες απόψεις για το κατά πόσο η χαμηλότερη

34. Ο ετήσιος εγκάρσιος ή συγχρονικός δείκτης γονιμότητας συντίθεται από την άθροιση των διαδοχικών ποσοστών της καθ' ηλικία γονιμότητας της γυναίκας σε ένα έτος. Δηλαδή, εκτιμά το μέσο αριθμό παιδιών/γυναίκα ως άθροισμα των ποσοστών ολικής γονιμότητας και χαρακτηρίζει την αναπαραγωγική συμπεριφορά ανάμεσα σε γυναίκες που διανύουν διαφορετική φάση του κύκλου ζωής. Μερικές -οι πιο νέες- είναι ακόμη στην αρχή της αναπαραγωγικής τους πορείας, ενώ, αντίθετως, άλλες -οι πλέον ηλικιωμένες- προσεγγίζουν το τέλος της πορείας αυτής. Δεν πρόκειται, λοιπόν, για τη γονιμότητα μιας συγκεκριμένης γενεάς γυναικών, αλλά για τη γονιμότητα 30 περίπου διαδοχικών γενεών αναπαραγωγικής ηλικίας που τέμνουν μία χρονιά. Υποτίθεται, δηλαδή, ότι η μικρότερη σε ηλικία γενεά θα υιοθετήσει την αναπαραγωγική συμπεριφορά της αμέσως επόμενης, αργότερα της αμέσως επόμενης κ.ο.κ., μέχρι να περάσει διαδοχικά όλες τις γενεές και να κλείσει τον αναπαραγωγικό της κύκλο. Μπορεί, ως εκ τούτου, αν παρακολουθήσουμε από την αρχή μέχρι το τέλος τη γονιμότητα μιας από τις γενεές που τέμνουν συγκεκριμένο έτος σε κάποια αναπαραγωγική ηλικία, αυτή να διαφέρει ή να ταυτίζεται με τη στιγμιαία ετήσια γονιμότητα.

Στην πραγματικότητα, όμως, η ταύτιση σπάνια συναντάται. Μπορεί ο στιγμιαίος δείκτης να ακολουθεί φθίνουσα πορεία, ακόμη και όταν η τελική γονιμότητα των γενεών παραμένει αμετάβλητη λόγω μεταβολής στο timing και το spacing. Δηλαδή, αν οι γυναίκες των διαδοχικών αναπαραγωγικών γενεών τείνουν να αποκτήσουν τα παιδιά τους σε μεγαλύτερη (επιβράδυνση του timing ή/και του spacing) ή μικρότερη ηλικία (επιτάχυνση των ρυθμών), το τελικό αποτέλεσμα είναι η διαφοροποίηση του εγκάρσιου δείκτη.

35. Η σύγκριση ανάμεσα στις καμπύλες συγκυριακής (ICF) και διαγενεακής γονιμότητας είναι σημαντική και, μεταξύ άλλων, δείχνει αν και κατά πόσον οι διακυμάνσεις του ICF οφείλονται στις μεταβολές της ολικής γονιμότητας ή της ταχύτητας σύστασης του τελικού μεγέθους της οικογένειας.

γονιμότητα (παιδιά/γυναίκα), που ενδεικνύει η χώρα μας, είναι πραγματική. Χαρακτηριστικά αναφέρεται: «Η ταχύτατη πτώση των εγκάρσιων ή συγχρονικών δεικτών και η τοποθέτησή τους σε επίπεδα ιδιαίτερα χαμηλά, που δεν επιτρέπουν την αναπαραγωγή των γενεών, αποτελούν για την ευρεία κοινή γνώμη και για ορισμένους ακόμη ειδήμονες των δημογραφικών δρώμενων την ένδειξη της οξύτερης δημογραφικής κρίσης που γνώρισε ο “δυτικός πολιτισμός”. Παρόμοιες εκτιμήσεις αναπτύσσονται και στη χώρα μας, γεγονός που επιτείνεται από την υποτυπώδη δημογραφική παιδεία μας. Έτσι, για τη μέγιστη πλειοψηφία των ενασχολούμενων με τις πληθυσμιακές εξελίξεις, η Ελλάδα, από το 1980 μέχρι σήμερα, μαστίζεται από την οξύτερη δημογραφική κρίση των τελευταίων 150 ετών (βλ. Β. Κοτζαμάνης, 1993 και 1994). Παράλληλα, οι ίδιοι αυτοί “ειδήμονες”, συγκρίνοντας τις τιμές του δείκτη εγκάρσιας γονιμότητας (ICF) την τελευταία πενταετία στη χώρα μας με αυτές των υπολοίπων χωρών της EUR 12 και διαπιστώνοντας ότι οι τιμές του βρίσκονται πιο χαμηλότερο επίπεδο, καταλαμβάνονται από ιδιαίτερο πανικό, ο οποίος εντείνεται ακόμη περισσότερο όταν στρέφονται προς ανατολάς για να συγκρίνουν τις δημογραφικές εξελίξεις της δυτικής Ευρώπης (και της Ελλάδας) με αυτές των μουσουλμανικών χωρών που έχουν διέξοδο στη Μεσόγειο (και ιδιαίτερα της γειτονικής Τουρκίας)» (Κοτζαμάνης, Franco, Begeot, 1994, σ. 31).

Με βάση, λοιπόν, τις παραπάνω αναφορές, διατυπώνεται το ερώτημα κατά πόσον οι «διαπιστώσεις», οι «φόβοι» και οι «ανησυχίες» είναι πραγματικοί ή υποθετικού χαρακτήρα. Και, όπως υποστηρίζεται, ο εγκάρσιος ή συγχρονικός δείκτης ολικής γονιμότητας αντικατοπτρίζει τον τρόπο με τον οποίο αντιδρά το σύνολο των γυναικών αναπαραγωγικής ηλικίας στις επικρατούσες κοινωνικές, οικονομικές, πολιτισμικές, πολιτικές κ.λπ. συνθήκες. Στην ουσία πρόκειται για ένα «μέτρο» κεντρικής τάσης ή ένα **μέσο όρο**.³⁶ Ωστόσο, ορισμένες από τις γυναίκες αυτές –οι πιο νέες– βρίσκονται στην αρχή του αναπαραγωγικού τους κύκλου, ενώ, αντίθετα, οι πιο ηλικιωμένες βρίσκονται προς το τέλος του κύκλου αυτού. Δηλαδή, δεν είναι απόλυτα σίγουρο ότι η τελική ή διαγενεακή και η εγκάρσια γονιμότητα θα ταυτιστούν. Επί πλέον, υπάρχει η πιθανότητα οι μεταβολές του δείκτη ICF να εκφράζουν

36. Ο οποίος αποτελεί τη συνιστώσα 30 και πλέον διαδοχικών γενεών.

μόνον αλλαγές στους ρυθμούς ολοκλήρωσης της τελικής γονιμότητας, χωρίς όμως, να προκαλούν ταυτόχρονα κάποια σημαντική μεταβολή-διακύμανση στο μέγεθός της.³⁷

Σε τελικές γραμμές, σύμφωνα με την άποψη αυτή, η συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για την πορεία της γονιμότητας στη χώρα μας είναι δυνατή μόνον αν στηριχθεί κανείς στη διαγενεακή ανάλυση της μεταβλητής αυτής. Μετά την εξέταση, λοιπόν, της τελικής γονιμότητας των γυναικών που γεννήθηκαν μετά το 1930 και τα τέλη της δεκαετίας του 1950, επιγραμματικά αναφέρεται: «Οι γενεές του 1930 για τις οποίες διαθέτουμε στοιχεία για το σύνολο των χωρών-μελών της EUR-12, κάνουν κατά μέσο όρο 2 έως 3,5 παιδιά, ενώ απαιτούνται για την αναπαραγωγή τους, με τις ισχύουσες συνθήκες θνησιμότητας, 2,3-2,8 παιδιά/γυναίκα. Οι γενεές του 1955 φέρνουν στον κόσμο 1,6 έως 2,7 παιδιά/γυναίκα, ενώ απαιτούνται για την αναπαραγωγή τους 2,1 παιδιά/γυναίκα. Ταυτόχρονα, η συρρίκνωση της γονιμότητας είναι συνήθως ταχύτερη στις χώρες-μέλη που είχαν υψηλή γονιμότητα το 1920-1930 απ' ό,τι σ' αυτές όπου η γονιμότητα ήταν σχετικά χαμηλή (Ην. Βασίλειο, ΟΔΓ, Λουξεμβούργο, Ελλάδα)» (Κοτζαμάνης, Begeot και Franco, 1994, Ανακοίνωση στο Πανελλήνιο Δημογραφικό Συνέδριο 1994, σ. 35-36). Συνεπώς, όσον αφορά τη χώρα μας, οι γυναίκες που γεννήθηκαν μετά το 1920 δεν αναπαράγονται, δηλαδή δεν αποκτούν τον αναγκαίο αριθμό παιδιών για να εξασφαλίσουν τη διαδοχή τους. Επομένως, αποδεικνύεται ότι η υπογεννητικότητα δεν είναι σύγχρονο φαινόμενο αλλά προπολεμικό.

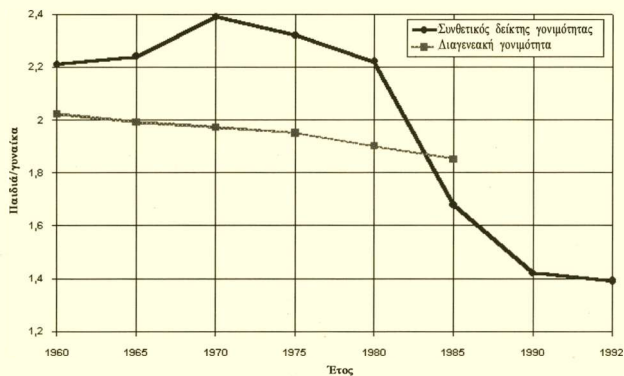
Επί πλέον, αναφέρεται ότι οι Ελληνίδες που γεννήθηκαν στο διάστημα 1955-1960, αν και εμφανίζουν, με βάση το συνθετικό δείκτη, 1,4-1,5 παιδιά/γυναίκα, στην πραγματικότητα θα αποκτήσουν τελικά, δηλαδή στο τέλος της αναπαραγωγικής τους ηλικίας, 1,9 παιδιά κατά μέσο όρο. Αυτό, τουλάχιστον, προκύπτει, όταν εξετάζουμε αναλυτικότερα την εξέλιξη της διαγενεακής γονιμότητας. Πράγματι, διαπιστώνεται ότι από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και για τα αμέσως επόμενα 25 χρόνια η γονιμότητα των νέων γυναικών (<25 ετών) αυξάνεται ταχύτατα και αγγίζει το μέγιστο σημείο στα τέλη της δεκαετίας του 1970. Η πτωτική

37. Π.χ., όταν μεταβάλλεται η ένταση της γονιμότητας, δηλαδή όταν μετατοπίζεται η χρονική στιγμή απόκτησης του πρώτου (timing), δεύτερου κ.ο.κ. παιδιού (spacing).

τους μετέπειτα πορεία πραγματοποιείται, όμως, με βραδύτερους ρυθμούς από ό,τι στις γυναίκες ίδιας ηλικίας την περίοδο του 1956 και μετά, ενώ, σε σύγκριση με την πενταετία 1933-1937, μόνο οι γυναίκες κάτω των 20 ετών παρουσιάζουν το 1985 αυξημένη γονιμότητα, και η γονιμότητα των γυναικών ηλικίας 20-24 ετών επανέρχεται το 1985 στο επίπεδο του 1933-1937. Επιπρόσθετα, η γονιμότητα των γυναικών ηλικίας > 30 ετών ακολουθεί φθίνουσα πορεία και σε επίπεδα χαμηλότερα των προηγούμενων γενεών (βλέπε Διάγραμμα 3 και Πίνακα 3).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Συνθετικός δείκτης γονιμότητας και γονιμότητα των γενεών μετά το έτος 1960

Σε γενικές γραμμές, από σύγκριση ανάμεσα στο διαγενεακό δείκτη και στην καμπύλη του συγκυριακού δείκτη γονιμότητας, συνάγεται ότι οι δύο αυτοί δείκτες δεν ταυτίζονται.³⁸ Οι διαφορές που παρατηρούνται στη συγκεκριμένη περίπτωση αφορούν τις μεταβολές στους ρυθμούς και στην ταχύτητα σύστασης του τελι-

38. Θα έπρεπε οι ετήσιες τιμές του ICF να συμπίπτουν με τη διαγενεακή γονιμότητα, αφού πρώτα έχουν πραγματοποιηθεί οι σχετικές υποθέσεις και οι κατάλληλοι υπολογισμοί αναφορικά με την (μέση) ηλικία στην τεκνογονία (βλέπε, αναλυτικότερα, Κοτζαμάνης, Franco, Begeot, 1994, σ. 35, υποσημείωση 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Διαγενεακή γονιμότητα στην Ελλάδα, 1932-1961

Γενεές	Μέση γενεά	Μέση ηλικία στην τεκνογονία	Ολική γονιμότητα
1932-1936	1934	28,5	2.022
1937-1941	1939	28,0	1.994
1942-1946	1944	27,5	1.965
1947-1951	1949	26,5	1.945
1952-1956	1954	26,0	1.900
1957-1961	1959	25,5	1.850

Πηγή: Κοτζαμάνης, Begeot και Franco, 1994.

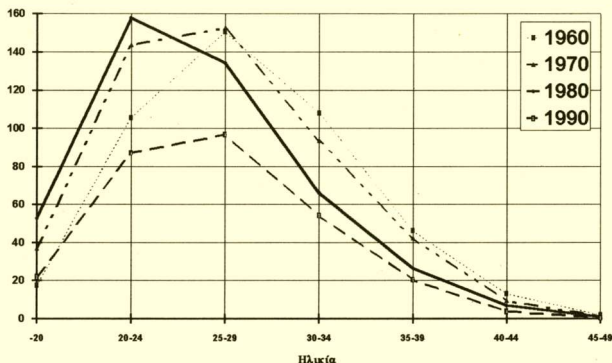
κού-συμπληρωμένου μεγέθους της οικογένειας, κάτι το οποίο διαφαίνεται από την εμπειριστατωμένη εξέταση των κατά ηλικία συντελεστών γονιμότητας στην Ελλάδα (Διάγραμμα 4). Όπως προκύπτει, από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, η γονιμότητα των γυναικών ηλικίας <25 ετών αυξάνεται με γρήγορους ρυθμούς τουλάχιστον μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1970, όπου και ανακόπτεται η εξέλιξη αυτή. Δηλαδή, το πρότυπο της καθ' ηλικία γονιμότητας, το οποίο μετατοπιζόταν προς τις νεότερες ηλικίες,³⁹ δεν φαίνεται να ισχύει, τουλάχιστον για το διάστημα 1980-1990, ενώ, παράλληλα, εμφανίζονται διαφοροποιήσεις στο σύνολο (δηλαδή, η τελευταία καμπύλη, του έτους 1990, εμφανίζεται περισσότερο κυρτή προς τον άξονα της ηλικίας). Με τις εξελίξεις αυτές, υπάρχει ο κίνδυνος να γίνει αναγωγή συμπερασμάτων προς τη συμπληρωμένη διαγενεακή γονιμότητα, παρ' ότι, στην πραγματικότητα, έχουμε μετατοπίσεις στα διαστήματα απόκτησης τέκνων (Pressat, 1978).

Ουσιαστικά, υποστηρίζεται ότι η γονιμότητα είναι απρόβλεπτη, «αντιδρά» και εμφανίζει διακυμάνσεις σε ανύποπτο χώρο και χρόνο. Χώρες που χρησιμοποιούσαν οικονομικά κίνητρα «ανέβασαν» το δείκτη της γονιμότητας σχετικά ελάχιστα και μάλιστα τη γονιμότητα δεύτερου και τρίτου τέκνου, διότι εκεί υπήρχε κάποια ελαστικότητα και τάση αποδοχής οικονομικών κινήτρων. Μάλλον πρόκειται για μια μετατόπιση της μέσης ηλικίας τεκνοποίησης (του timing ή του spacing), λόγω γενικότερων συγκυριών και του γενικού κλίματος αβεβαιότητας που επικρατεί. Έτσι, από

39. Το μέγιστο σημείο που αγγίζουν οι καμπύλες μετατοπίζεται προς τα αριστερά του άξονα ηλικίας.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

Ειδικοί καθ' ηλικία συντελεστές ολικής γονιμότητας, 1956-1990

το 1965 και μετά τη λήξη του «boom» στις ευρωπαϊκές χώρες εμφανίζεται πτώση της γονιμότητας (2η δημογραφική μετάβαση), διότι, π.χ., ήδη από το έτος 1960, οι γυναίκες ηλικίας 20-25 ετών έχουν χαμηλή γονιμότητα. Όμως, όταν οι γυναίκες αυτές φτάσουν στην ηλικία των 40 αποκτούν παιδιά ούτως ή άλλως. Άρα, το μέγεθος 1,9 παιδιά/γυναίκα δεν ανακόπτεται, αλλά μετατοπίζεται χρονικά.

Με άλλα λόγια, με την άποψη αυτή, η οποία αφ' ενός είναι περισσότερο οπτιμιστική και αφ' ετέρου περισσότερο άρτια και τεχνικά διατυπωμένη, τονίζεται ότι μειώνεται μεν η γονιμότητα, αλλά το γεγονός αυτό δεν είναι ιδιαίτερα δραματικό, αν θεωρηθεί από μια άλλη τεχνική εξέταση των διαθέσιμων δεικτών και μια διαφορετική μεθοδολογική οπτική γωνία ανάλυσης, σύμφωνα με την οποία η χώρα μας τείνει προς μια νέα κατάσταση δημογραφικής ισορροπίας, η οποία θα έχει ως κύρια χαρακτηριστικά έναν «ώριμο» πληθυσμό, τους υψηλούς μέσους όρους ζωής, τη λιγότερο πρόιμη και έντονη χαμηλιότητα και γονιμότητα και τις έγγαμες συμβιώσεις λιγότερο σταθερές από το παρελθόν.

Αν και η άποψη αυτή βρίσκεται περισσότερο κοντά στην πραγματικότητα, χρησιμοποιώντας δείκτες για τους οποίους τα

στοιχεία είναι πλέον διαθέσιμα για τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, εν τούτοις παραβλέπει ορισμένα σημεία, όπως:

- Ο εγκάρσιος (αδρός, συγκυριακός) δείκτης γονιμότητας (ICF) μπορεί να είναι αμφίβολος ως προς την ερμηνεία του, αλλά δείχνει κάποια πτωτική τάση η οποία είναι παρόμοια με την τάση του διαγενεακού δείκτη, ανεξάρτητα από το ότι κάθε γενεά γυναικών έχει τη δική της υστέρηση ή επιτάχυνση, μέχρι την ολοκλήρωση του αναπαραγωγικού κύκλου. Δηλαδή, η συνέχιση των πτωτικών συγκυριακών ποσοσών μπορεί να καταλήξει σε ένα μέσο όρο παιδιών ανά γενεά έντονα ελλειμματικό και ιδιαίτερα ανησυχητικό. Επί πλέον, ο δείκτης ICF θα πρέπει να χρησιμοποιείται παράλληλα με το διαγενεακό δείκτη (Pressat, 1978),⁴⁰ αλλά σε περιπτώσεις (π.χ.) διαχωρικών-διακρατικών συγκρίσεων, οι οποίες θα είναι χρήσιμες για την άσκηση δημογραφικής-περιφερειακής πολιτικής, μακροπρόθεσμα ή και μεσοπρόθεσμα, εφ' όσον η συγκέντρωση στοιχείων για τη διαγενεακή γονιμότητα ακολουθεί και απαιτεί μια μακρύτερη, σε χρονικό ορίζοντα, διαδικασία.

- Γίνεται αναφορά σε μεταβολές στο timing και στο spacing της γονιμότητας, χωρίς να δίνεται έμφαση και να γίνεται εκτενέστερη αναφορά στην αναζήτηση και στον προσδιορισμό των παραγόντων που ερμηνεύουν τις εξελίξεις αυτές.

- Το γεγονός ότι ακόμη και αν οι οικονομικοί παράγοντες βρίσκουν έδαφος σε δεύτερα, τρίτα κ.ο.κ. τέκνα, είναι κάτι που δεν πρέπει να παραγνωρίζεται. Ούτε πρέπει να μειώνεται η σημασία της διατήρησης του προτύπου αυτού, καθώς και η επίδρασή του στη διαμόρφωση της συνολικής αναπαραγωγικής συμπεριφοράς.

- Το διεθνές και εγχώριο οικονομικό κλίμα, κάτι το οποίο τονίζεται ως ιδιαίτερα σημαντικό ήδη από την εποχή του Malthus, αναφέρεται μόνον ευκαιριακά και περιστασιακά. Δηλαδή, η γονιμότητα δεν εξελίσσεται αυθόρμητα, αλλά σε συνάρτηση με ένα κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο αναφοράς. Άρα, εφ' όσον βρισκόμαστε σε φάση οικονομικής ύφεσης και διεθνών πολιτικών ανα-

40. Όσον αφορά τη θέση αυτή, αναφέρεται: «Η συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για την πορεία της γονιμότητας στη χώρα μας είναι δυνατή μόνον αν περάσουμε από την εγκάρσια στη διαγενεακή ανάλυση, ανασυνθέτοντας την πραγματική γονιμότητα των γενεών της περιόδου 1932-61, βασιζόμενοι στις υπάρχουσες στατιστικές σειρές των ποσοστών ή συντελεστών ολικής γονιμότητας της περιόδου 1956-90» (Κοτζαμάνης, Franco, Begeot, 1994, σ. 31).

κατατάξων, ο δείκτης θα ακολουθήσει την πορεία του κάτω από το όριο του 2,1 παιδιά/γυναίκα, εκτός και αν ληφθούν ριζοσπαστικότερα μέτρα για την ανάκαμψή του.

Όσον αφορά τη δημογραφική γήρανση, οι θέσεις που αναπτύσσονται αποτελούν, στην ουσία, αντίθεση σε θέσεις που κατά διαστήματα έχουν αναπτυχθεί-υιοθετηθεί μηχανιστικά, και, σε γενικές γραμμές, σκιαγραφούνται ορισμένοι άξονες στους οποίους θα έπρεπε να έχει δοθεί μεγαλύτερη βαρύτητα-προσοχή (Κοτσαμάνης, 1996).

Με τα ήδη υπάρχοντα δεδομένα που αφορούν τις δύο προαναφερθείσες απόψεις, η διαμάχη εστιάζεται γύρω από την ερμηνεία του σχήματος της πληθυσμιακής πυραμίδας και τις επιπτώσεις που απορρέουν από αυτό. Οι εκάστοτε εκτιμήσεις προέρχονται είτε από τον αδρόστιγμιαίο είτε από το διαγενεακό δείκτη γονιμότητας, οι οποίοι, σύμφωνα με τη δική μας άποψη, πρέπει να εξετάζονται ταυτόχρονα, αλλά να διαχωρίζεται η διαφορετική τους σημασία. Η αντιπαράθεση συνήθως πραγματοποιείται,⁴¹ δίχως να δίνεται ιδιαίτερη έμφαση και να αναζητούνται τα βαθύτερα αίτια που προκαλούν ανακατατάξεις στους δημογραφικούς δείκτες της χώρας μας.

III. Μια τρίτη τάση, που παρεμβάλλεται ανάμεσα στις δύο προαναφερθείσες, υποστηρίζει ότι η αναπαραγωγική συμπεριφορά πρέπει να εξετάζεται σε σχέση με το εκάστοτε κοινωνικό πλαίσιο αναφοράς,⁴² ενώ, παράλληλα, θα πρέπει να εξετάζονται οι συνθήκες που επικρατούν στην αγορά εργασίας. Η άποψη αυτή δίνει μεγάλη έμφαση στη μη ενιαία-κατατμημένη αγορά εργασίας στην Ελλάδα, δηλαδή στην αγορά εργασίας η οποία λειτουργεί με φραγμούς για ορισμένες πληθυσμιακές ομάδες.⁴³

Ο δυαδικός χαρακτήρας της αγοράς εργασίας⁴⁴ έχει ένα βασικό και διττό ρόλο στην άποψη αυτή, διότι:

41. Με συγκρίσεις και περιγραφές.

42. Κάτι το οποίο αναφέρεται γενικά και σχετικά περιορισμένα στη δεύτερη άποψη.

43. Οι οποίες αποθαρρύνονται να ενταχθούν σε αυτήν, με αποτέλεσμα την «επιστροφή» ή διατήρηση των ομάδων αυτών σε κατάσταση κοινωνικού αποκλεισμού και στην άσκηση μόνον των παραδοσιακών τους ρόλων. Οι γυναίκες με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, για παράδειγμα, διατηρούν μόνον το ρόλο της μητέρας-οικοκυράς-μη εργαζόμενης.

44. Εδώ γίνεται η παραδοχή ότι η αγορά εργασίας χωρίζεται σε δύο υποαγορές (βλέπε Edwards, Reich, Gordon, 1975): στην πρωτεύουσα αγορά, η οποία περιέχει τις καλές θέσεις απασχόλησης (υψηλό μισθό, δυνατότητα εξέλιξης κ.λπ.), και στη δευτερεύουσα αγορά, η οποία περιέχει τις μη προνομιούχες θέσεις απασχόλησης (χαμηλό μισθό, μη δυνατότητες εξέλιξης κ.λπ.).

(α) Η απασχόληση αυτή σε μία από τις δύο υποαγορές δεν γίνεται μόνο με κριτήριο, π.χ., το μορφωτικό επίπεδο, την επαγγελματική εμπειρία ή κάποιο άλλο επίκτητο χαρακτηριστικό, αλλά και με βάση άλλα (περισσότερο έμφυτα και μόνιμα) χαρακτηριστικά του ατόμου, όπως το φύλο, η ηλικία, η φυλή κ.ά.. Κατά προέκταση, θα λέγαμε ότι, με βάση τα χαρακτηριστικά αυτά, πέραν των άλλων, διαφοροποιείται και η αναπαραγωγική συμπεριφορά. Έχει διαπιστωθεί ότι συνήθως οι λιγότερο συνδεδεμένες με την αγορά εργασίας γυναίκες (π.χ., αυτές που έχουν χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, χαμηλή επαγγελματική εμπειρία κ.λπ.) αποκτούν περισσότερα παιδιά, οι «μαύροι» (στις ΗΠΑ) και οι τοιγγάνοι αποκτούν περισσότερα παιδιά από τις άλλες πληθυσμιακές ομάδες κ.λπ.. Η σχέση αυτή δεν είναι όμως τόσο απλή και μονοσήμαντη αλλά αμφίδρομη, πράγμα που την κάνει περισσότερο ισχυρή. Δηλαδή, η υπεργεννητικότητα όχι απλά εμποδίζει τις περισσότερες γυναίκες να ενταχθούν στην αγορά εργασίας,⁴⁵ και μάλιστα στο δευτερεύον-χειρότερο κομμάτι της,⁴⁶ αλλά συνήθως αποτελεί και παράγοντα διάκρισης και αποκλεισμού από αυτήν (Μπαλούρδος, 1997).

Όσο, λοιπόν, δεν αίρονται οι «ατέλειες» αυτές της αγοράς, υπάρχει ο «κίνδυνος», αντί να ενθαρρυνθούν οι πληθυσμιακές αυτές ομάδες ώστε να διατηρήσουν το υψηλό πρότυπο αναπαραγωγής, να ακολουθήσουν μια διαφορετική πορεία, η οποία θα τους επιτρέψει να μετατραπούν σε λιγότερο «αναπαραγωγικές» και περισσότερο έντονα παραγωγικές μονάδες του πληθυσμού.

Δηλαδή, έχουμε δύο παράγοντες οι οποίοι λειτουργούν ταυτόχρονα στη μείωση των γεννήσεων. Από τη μια πλευρά, έχουμε το άμεσο κόστος, το οποίο, μαζί με το έμμεσο ή ευκαιριακό κόστος, αποτελεί συνάρτηση της προσφοράς εργασίας των γυναικών. Από την άλλη πλευρά, έχουμε τις αποδεδειγμένες διακρίσεις της αγοράς εργασίας σε βάρος των γυναικών και των οικογενειών με μεγάλο αριθμό παιδιών (Σακέλλης, 1989· Μπαλούρδος, 1997· Μπαλούρδος, 1995). Φαίνεται, δηλαδή, ότι για την πλήρη ένταξη μιας γυναίκας στην αγορά εργασίας απαραίτητη και ικανή συνθήκη αποτελεί η μείωση της γονιμότητάς της. Όσο, λοιπόν, η κατάτμηση υφίσταται και όσο περισσότερο οι γυναίκες με πολλά παιδιά αποκλείονται

45. Σύμφωνα με τη νεοκλασική μικροοικονομική θεωρία της γονιμότητας.

46. Σύμφωνα με την προσέγγιση περί δυαδικής αγοράς εργασίας.

ολοκληρωτικά από το πρωτεύον τμήμα ή/και εργάζονται ευκαιριακά στο δευτερεύον χειρότερο κομμάτι της αγοράς εργασίας, τόσο αναποτελεσματικά προδικάζονται να είναι τα μέτρα αντιμετώπισης του δημογραφικού μας προβλήματος. Ειδικότερα, λόγω της υφιστάμενης ανεπάρκειας του συστήματος κοινωνικής προστασίας των παντρεμένων γυναικών και της μη ενίσχυσης των συνοδευτικών ενεργειών της πλήρους (επαν-)ένταξής τους στην αγορά εργασίας, αναπαράγεται και ενισχύεται διαχρονικά ο φαύλος κύκλος της υπογεννητικότητας.

(β) Η επίδραση του οικονομικού κύκλου στην αναπαραγωγική συμπεριφορά θα πρέπει να εξετάζεται σε σχέση με τον εγκάρσιο και το διαγενεακό δείκτη γονιμότητας ή με τον αντίστοιχο δημογραφικό κύκλο. Με τον τρόπο αυτόν, το κύριο βάρος της ανάλυσης στρέφεται όχι απλά στο οικονομικό κλίμα και στις συνθήκες της αγοράς εργασίας, αλλά και σε άλλους σημαντικούς -κοινωνιολογικούς- παράγοντες (Easterlin, 1978), διότι: Αφ' ενός εξετάζεται η εξέλιξη της γονιμότητας, μέσω στιγμιαίων συγχρονικών δεικτών και διευκολύνεται η συγκριτική ανάλυση μεταξύ χωρών ή περιοχών με παρόμοιο ή/και διαφορετικό επίπεδο ανάπτυξης.⁴⁷ Αφ' ετέρου εξετάζονται και διερευνώνται οι εκάστοτε μετατοπίσεις στις καμπύλες του «timing» και του «spacing», σε συνάρτηση με τις εξελίξεις και τις υφιστάμενες συνθήκες της αγοράς εργασίας, ενώ, παράλληλα, επιτυγχάνεται ο καλύτερος σχεδιασμός και η αρτιότερη υλοποίηση δημογραφικής πολιτικής. Με τον τρόπο αυτόν, η ανάλυση έχει μία κάθετη (εγκάρσια) και μία οριζόντια (διαγενεακή) διάσταση, οι οποίες στηρίζονται σε ένα θεωρητικό υπόβαθρο, το οποίο καλύπτει ή/και συμπληρώνει, κατά την προσωπική μας άποψη, τα κενά και τις αδυναμίες των παραπάνω απόψεων (I, II).

Για να γίνει περισσότερο κατανοητή η θέση αυτή, αναφέρονται ορισμένα στοιχεία, τα οποία είναι αξιοσημείωτα και ενισχύουν την ανάλυση, η οποία είναι βασισμένη στο αναλυτικό πλαίσιο της δυαδικής αγοράς εργασίας. Αναλυτικότερα, τα (οικογενειακά) νοικοκυριά χωρίς παιδιά αντιπροσωπεύουν περίπου το ένα πέμπτο του συνόλου, δηλαδή κυμαίνονται γύρω στο 20% στις περισσότερες

47. Όπως αυτές διαγράφονται μέσα από τις αντιπαράθεσεις που προκύπτουν από συγκρίσεις και αναγωγές από το αναλυτικό πλαίσιο της δημογραφικής μετάβασης, ή στα πλαίσια του υποδείγματος «κέντρου-περιφέρειας», παραδοσιακού και σύγχρονου τομέα της οικονομίας, κ.λπ..

ευρωπαϊκές χώρες, ενώ στην Ελλάδα η αναλογία είναι 23,7%. Αντίστοιχα, η αναλογία των ζευγαριών με τουλάχιστον ένα παιδί καλύπτει το 49,1% (Πίνακας 4), ενώ μόνο μια μικρή αναλογία από αυτά τα ζευγάρια έχουν πολλά παιδιά. Αναλυτικότερα, το μέσο μέγεθος νοικοκυριού κυμαίνεται κοντά στο τρία άτομα για τις περισσότερες χώρες του ευρωπαϊκού νότου, ενώ τα νοικοκυριά των πέντε ατόμων και άνω κυμαίνονται κοντά στο 13% (Ευρωπαϊκή Επιτροπή-COM (94) 595). Η περίπτωση των ατόμων ή των ζευγαριών που κύρια ασχολούνται στη δυαδική αγορά εργασίας⁴⁸ και κύρια έχουν μεγάλο μέγεθος νοικοκυριού-οικογένειας καταγράφεται στον Πίνακα 5. Πράγματι, τα νοικοκυριά τα οποία αποτελούνται από δύο ενήλικες και τρία παιδιά εμφανίζουν ποσοστά φτώχειας κατά 40,4%. Αντίστοιχα, νοικοκυριά με ένα μόνο παιδί στη σύνθεσή τους (δύο ενήλικες ένα παιδί) εμφανίζουν τα χαμηλότερα ποσοστά φτώχειας (17%). Φαίνεται, με άλλα λόγια, ότι η ύπαρξη πολλών παιδιών αποτελεί παράγοντα υψηλού κινδύνου φτώχειας και αποκλεισμού από την αγορά εργασίας.

Στο θέμα της γήρανσης, η θέση που αναπτύσσεται ουσιαστικά επικεντρώνεται στον προσδιορισμό των οικονομικών ανισοτήτων (κυρίως) ανάμεσα στην ομάδα των ηλικιωμένων και των ατόμων των λοιπών παραγωγικών ομάδων του πληθυσμού (Μπαλούρδος και Τζωρτζοπούλου, 1994 και 1996· Μπαλούρδος, Τεπέρογλου και Φακιολάς, 1996· Μπαλούρδος, Τεπέρογλου και Τζωρτζοπούλου, 1996· Μπαλούρδος, 1997· Balourdos, 1993). Αυτό το οποίο, σε τελική ανάλυση, επιδιώκεται με τις συγκρίσεις αυτές είναι η φωτογράφιση της χειρότερης κατάστασης των ηλικιωμένων και η διαμόρφωση προτάσεων που, κύρια, στοχεύουν στην ευνοϊκότερη μεταχείριση και τη βελτίωση της θέσης των ασθενέστερων ομάδων του εν λόγω πληθυσμού.

Καμία πολιτική δεν φαίνεται ικανή να ανακόψει την πτωτική πορεία της γονιμότητας η οποία έχει διαγραφεί στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Νέοι θεωρητικοί προβληματισμοί δημιουργούνται με στόχο να ερμηνεύσουν, να περιγράψουν και να προβλέψουν την πορεία και τους παράγοντες προσδιορισμού της γονιμότητας, αλλά, στην ουσία, μόνον ένα μικρό τμήμα της συνολικής διακύμανσης «κατανοείται» ή ερμηνεύεται.

48. Δηλαδή, εμφανίζουν υψηλά ποσοστά φτώχειας (βλέπε Μπαλούρδος, 1995α).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Ποσοστιαία κατανομή κατά σύνθεση των νοικοκυριών στην Ελλάδα

Τύπος νοικοκυριού	%
Οικογενειακά νοικοκυριά:	78,8
Νοικοκυριά μιας οικογένειας	
Ζευγάρι χωρίς παιδιά	23,7
χωρίς άλλο άτομο	20,2
με άλλο άτομο	3,6
Ζευγάρι με παιδιά	49,1
χωρίς άλλο άτομο	41,8
με άλλο άτομο	7,3
Μονογονεϊκές οικογένειες	6,0
Πατέρας μόνος με παιδιά	1,2
χωρίς άλλο άτομο	0,9
με άλλο άτομο	0,3
Μητέρα μόνη με παιδιά	4,8
χωρίς άλλο άτομο	4,1
με άλλο άτομο	0,7
Νοικοκυριά δύο ή περισσότερων οικογενειών	
Νοικοκυριά μη οικογενειακά	21,2
Νοικοκυριά ενός ατόμου	16,3
Άνδρες	5,8
Γυναίκες	10,5
Νοικοκυριό με δύο ή περισσότερα άτομα χωρίς συγγενική σχέση	4,9

Πηγή: Μπαλούρδος, 1997.

Όσον αφορά τις τάσεις της δημογραφικής πολιτικής, η χώρα μας δεν έχει ξεφύγει από την πολιτική κινήτρων ή πολιτική οικονομικής ενίσχυσης και οικονομικών διευκολύνσεων. Η πολιτική αυτή πηγάζει από την υπόθεση του διττού ρόλου (μητέρας-εργαζόμενης), που συνήθως εκπληρώνει η γυναίκα (μητέρα), ή από το κόστος ευκαιρίας, δηλαδή αποτίμηση του οικονομικού κόστους σε σχέση με το όφελος από την απόκτηση παιδιών, το οποίο συνήθως (όφελος) είναι μόνον ψυχικό, όπως υποστηρίζεται από τη νεοκλασική θεωρία της γονιμότητας. Ωστόσο, όπως έχει ήδη αναφερθεί, δύσκολα αποτιμάται η αποτελεσματικότητα της πολιτικής αυτής, η οποία δεν φαίνεται να επιφέρει τα προσδοκώμενα αποτελέσματα.

Τί είδους οικογενειακή πολιτική πρέπει, λοιπόν, να ακολουθηθεί; Υπάρχει κάποια δημογραφική πολιτική με, εν δυνάμει, προοπτική βελτίωσης της κατάστασης, δηλαδή με προοπτική να αυξηθούν κατά κάποιο βαθμό οι γεννήσεις;

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Ποσοστά φτώχειας κατά τύπο και μέγεθος νοικοκυριού

Τύπος νοικοκυριού	Ποσοστά φτώχειας
1 ηλικιωμένος	31,5
1 ενήλικας	20,5
2 ηλικιωμένοι	36,3
1 ενήλικας 1 ηλικιωμένος	27,3
2 ενήλικες	18,2
2 ενήλικες 1 παιδί	17,0
2 ενήλικες 2 παιδιά	19,8
2 ενήλικες 3 παιδιά	40,4
1 ενήλικας 1 παιδί	32,0
1 ενήλικας 2 παιδιά	24,2
2 ενήλικες 2 παιδιά και 1 ηλικιωμένος	34,9
<i>Μέγεθος νοικοκυριού</i>	
1 μέλος	19,8
2 μέλη	25,5
3 μέλη	17,7
4 μέλη	20,6
5 μέλη	36,1
6+ μέλη	47,6
Σύνολο χώρας	24,0

Πηγή: Μπαλούρδος, 1995β· Μπαλούρδος, 1997.

Η πολιτική, που προτείνεται να ακολουθηθεί, δεν θα πρέπει να είναι μονοσήμαντη, αλλά να στοχεύει ταυτόχρονα σε πολλές κατευθύνσεις, οι οποίες επηρεάζουν την αναπαραγωγική συμπεριφορά. Θα πρέπει, γενικά, να αντικαταστήσουμε την παραχωρημένη επιδοματική πολιτική με μια καθαρού τύπου αναπτυξιακή πολιτική, η οποία θα στοχεύει τόσο στην πολιτική επενδύσεων εξασφάλισης της απασχόλησης όσο και στην ενίσχυση των δύο βασικών κοινωνικών υποσυστημάτων εκπαίδευσης και παιδείας.⁴⁹

Η επιτυχία της δημογραφικής πολιτικής εξαρτάται από το συντονισμό και την παράλληλη άσκηση οικονομικής πολιτικής, η οποία θα αμβλύνει τις υφιστάμενες αντιθέσεις. Αυτό που αξίζει να τονιστεί ιδιαίτερα είναι οι τρεις βασικές αρχές που θέτει η

49. Δηλαδή, ο στόχος θα είναι πολύπλευρος. Από τη μία πλευρά, θα πρέπει να εξασφαλίζονται οι δυνατότητες ανέλιξης των έγγαμων γυναικών-μητέρων και να καταπολεμείται ο (δυσηθικός) αποκλεισμός των πολύτεκνων μητέρων από την αγορά εργασίας. Από την άλλη, θα πρέπει να εξασφαλίζεται η «ποιότητα»-εκπαίδευση κ.λπ. του παιδιού, σύμφωνα με την ορολογία του G. Becker.

Ευρωπαϊκή Ένωση, οι οποίες μπορούν να οδηγήσουν στην υλοποίηση μέτρων για άρση των αρνητικών δημογραφικών τάσεων (βλέπε Σούλης, Μπαλούρδος και Χρυσάκης, 1996):

I. Αναγκαιότητα ενιαίας πολιτικής έκφρασης.

II. Αναγκαιότητα ενιαίας οικονομικής παρέμβασης στην παγκόσμια αγορά.

III. Αναγκαιότητα εφαρμογής της νέας τεχνολογίας για:

α) Βελτίωση των συνθηκών εργασίας

β) Βελτίωση του επιπέδου υγείας

γ) Προστασία του περιβάλλοντος

δ) Μείωση του χρόνου εργασίας (μητρότητα-παιδική φροντίδα)

ε) Βελτίωση της εθνικής-κοινωνικής άμυνας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. Ελληνόγλωσση

- Ακαδημία Αθηνών, 1990, *Το Δημογραφικό Πρόβλημα της Ελλάδος, Υπογεννητικότητα και Γήρανση του Πληθυσμού*, Αθήνα, Κέντρο Έρευνας της Ελληνικής Κοινωνίας.
- Αρεττάκης Μ., Τσίμπος Κ., 1980, «Η Επίδραση της Μετανάστευσης, της Αστικοποίησης και της Εκπαίδευσης στη Γονιμότητα στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 39-40, σ. 233-239.
- Ίδρυμα Αντιμετώπισης του Δημογραφικού Προβλήματος, 1991, *Ετήσια Έκθεση για τη Δημογραφική Κατάσταση στην Ελλάδα*, Αθήνα.
- Κοτζαμάνης Β., 1988, «Η Αναπαραγωγή των Ελλήνων: Μύθοι και Πραγματικότητα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 70/71, σσ. 136-190 και 44-83.
- Κοτζαμάνης Β., Franco A. και Begeot F., 1994, «Οι Δημογραφικές Εξελίξεις στην Ελλάδα και στις Άλλες Χώρες-Μέλη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας: Συγκλίνουσες ή Αποκλίνουσες Πορείες;», σ. 11-50, στο Α. Λιβάνης-Νέα Σύνορα (εκδ.), *Οι Δημογραφικές Εξελίξεις στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Πρακτικά Δημογραφικού Συνεδρίου ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Κοτζαμάνης Β., 1996, «Δημογραφική και Κοινωνική Γήρανση: Μύθοι και Πραγματικότητα», σ. 1-31, στο *Γήρανση και Κοινωνία, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου ΕΚΚΕ*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Μπαλούρδος Δ., 1988, «Η Γονιμότητα ως Καταναλωτικό Αγαθό», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 75, σ. 112-133.
- Μπαλούρδος Δ., 1989, *Δημογραφική Κατάσταση και Προοπτικές του Πληθυσμού της Ελλάδας*, ΙΠΑ-ΠΑΣΠΕ, Διπλωματική Εργασία.
- Μπαλούρδος Δ., 1990, «Η Αναπαραγωγική Συμπεριφορά στο Κατώφλι του 2000», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 75, σ. 121-169.
- Μπαλούρδος Δ., 1997, *Δημογραφικές Διαστάσεις της Διανομής του Εισοδήματος*, (Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο), Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Μπαλούρδος Δ., 1994, «Η Θεωρία της Δημογραφικής Μετάβασης: Νεότερες Εξελίξεις», στο Γ. Σακέλλης, *Πληθυσμός και Εργατικό Δυναμικό στην Ελλάδα: Μορφολογία και Διαχρονικές Εξελίξεις*, Αθήνα, Γαβριηλίδης.

- Μπαλούρδος Δ., 1995α, «Εισοδήματα από Απασχόληση στην Ελλάδα: Θεωρητικές και Μεθοδολογικές Περιπλοκές», *ΤΟΠΟΣ*, 10, σ. 43-78.
- Μπαλούρδος Δ., 1995β, «Χαρακτηριστικά της Φτώχειας στην Ελλάδα», *ΕΚΛΟΓΗ Θεμάτων Κοινωνικής Πρόνοιας*, 105, σ. 85-102.
- Μπαλούρδος Δ., Τζωρτζοπούλου Μ., 1994, «Γήρανση και Διανομή Εισοδήματος», σ. 379-388, στο Α. Λιβάνης-Νέα Σύνορα (εκδ.), *Οι Δημογραφικές Εξελίξεις στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Πρακτικά Δημογραφικού Συνεδρίου ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Μπαλούρδος Δ., Τζωρτζοπούλου Μ., 1996, «Ηλικιωμένοι, Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός», σ. 229-238, στο ΕΚΚΕ (εκδ.), *Γήρανση και Κοινωνία, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Μπαλούρδος Δ., Τεπέρογλου Α., Φακιολάς Ν., 1996, «Ηλικιωμένα Άτομα σε Κατάσταση Κοινωνικής Απομόνωσης». Μελέτη στα πλαίσια γενικότερης έρευνας, με τίτλο: «Διαστάσεις Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα», που διενεργείται στο ΕΚΚΕ για λογαριασμό της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (DGV), Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Μπαλούρδος Δ., Τεπέρογλου Α., Τζωρτζοπούλου Μ., 1995, «Συνταξιοϋχοί Πολιτικοί Υπάλληλοι: Κοινωνικο-οικονομική Δομή και Στάσεις μιας Επιλεγμένης Ομάδας Συνταξιούχων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 87, σ. 114-167.
- Σακέλλης Γ., 1988, «Αναπαραγωγή των Οικονομικών Ανισοτήτων. Μία Θεώρηση», Αθήνα, ΙΠΑ-ΠΑΣΠΕ, *Μνήμη Σ. Καράγιωργα, Τιμητικός Τόμος*, σ. 285-302.
- Σακέλλης Γ., 1994, «Δημογραφικά Χαρακτηριστικά της Αγοράς Εργασίας στην Ελλάδα κατά τη Δεκαετία του 1980», σ. 315-329, στο Α. Λιβάνης-Νέα Σύνορα (εκδ.), *Οι Δημογραφικές Εξελίξεις στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Πρακτικά Δημογραφικού Συνεδρίου ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Σούλης Σ., Μπαλούρδος Δ., Χρυσάκης Μ., 1996, «Σχέση Εισοδήματος, Εκπαίδευσης και Γονιμότητας: Διλήμματα Δημογραφικής Πολιτικής», Ανακοίνωση στο Πανελλήνιο Συνέδριο: *Οικογένεια και Οικογενειακή Πολιτική σ' ένα Μεταβαλλόμενο Κόσμο*, Αθήνα 1-3 Δεκεμβρίου, διοργανωτής ΕΟΠ (δημοσίευση πρακτικών).
- Τσαούσης Δ., 1986, *Κοινωνική Δημογραφία*, Αθήνα, Gutenberg.
- Φακιολάς Ρ. κ.ά., 1992, *Πόρισμα Επιστημονικής Επιτροπής για την Αναμόρφωση του Συστήματος Κοινωνικής Ασφάλισης στην Ελλάδα*.

B. Ξενόγλωσση

- Balourdos D., 1993, *Comparative Study of Older Women in EC Countries: Greece. Έκθεση για την Ελλάδα στο Διεθνές Δίκτυο Μελέτης των Προβλημάτων που Αντιμετωπίζουν οι Γυναίκες της Τρίτης Ηλικίας*.
- Beaver S.E., 1975, *Demographic Transition Theory Reinterpreted*, Lexington Mass, Lexington Books.
- Becker G., 1960, *An Economic Analysis of Fertility*, National Bureau of Economic Research, Princeton University Press.
- Becker G., 1988, «Family Economics and Macro Behaviour», *The American Economic Review*, 18(1), p. 1-13.
- Blecker C.P., 1947, «Stages in Population Growth», *The Eugenics Review*, 39(4), p. 88-101.
- Blandy R., 1974, «The Welfare of Fertility Reduction», *Economic Journal*, March, p. 109-129.

- Boulier L, 1982, «Income Redistribution and Fertility Decline: A Sceptical View», in Ben-Porath Y. (επιμ.), *Income Distribution and the Family, Population and Development Review*, Supplement to vol. 8, p. 159-173.
- Butz W., Ward M., 1979, «The Emergence of Countercyclical US Fertility», *The American Economic Review*, 69, p. 318-328.
- Butz W., Ward M., 1980, «Completed Fertility and its Timing», *Journal of Political Economy*, 88(5), p. 917-940.
- Caldwell J., 1976, «Toward a Restatement of Demographic Transition Theory», *Population and Development Review*, 2(3-4), p. 321-326.
- Caldwell J., 1978, «A Theory of Fertility: From High Plateau to Destabilisation», *Population and Development Review*, 4(4), p. 552-578.
- Caldwell J., 1980, «Mass Education as a Determinate of the Timing of Fertility Decline», *Population and Development Review*, 6(2), p. 225-255.
- Caldwell J., 1981, «The Mechanisms of Demographic Change in Historical Perspective», *Population Studies*, 35, p. 5-27.
- Caldwell J., 1982, «The Failure of Theories of Social and Economic Change to Explain Demographic Change: Puzzles of Modernisation or Westernization», *Research in Population Economics*, 4, p. 297-332, JAI Press INC.
- Caldwell J., Ruzicka L., 1978, «The Australian Fertility Transition: An Analysis», *Population and Development Review*, 4(1), p. 81-103.
- Carlsson G., 1966, «The Decline of Fertility: Innovation or Adjustment Process», *Population Studies*, 20(2), p. 81-103.
- Chesnais J.C., 1990, «Demographic Transition Patterns and their Impact on the Age Structure», *Population and Development Review*, 16(2), p. 327-342.
- Cleland J., Wilson J., 1987, «Demand Theories of the Fertility Transition: An Iconoclastic View», *Population Studies*, 41, p. 5-30.
- Coale A.J., 1965, «Factors Associated with the Development of Low Fertility: A Historic Summary», p. 205-209, in United Nations (ed.), *World Population Conference*, vol. 2.
- Coale A.J., 1969, «The Decline of Fertility in Europe from French Revolution to World War II». Behrman S.J., Corsa L., Freedman R. (επιμ.), *Fertility and Family Planning*, Ann Arbor, Michigan University Press.
- Coale A.J., 1973, «The Demographic Transition Reconsidered», *International Population Conference*, volume 1, USSP Liege.
- Coale A.J., Cott Watkins S., 1986, *The Decline of Fertility in Europe*, Princeton University Press.
- Cochrane S., 1975, «Children as By-products», Investment Goods and Consumer Goods: A Review of Some Micro-economic Models of Fertility», *Population Studies*, 29, p. 373-390.
- Cochrane S., 1977, *Education and Fertility: What Do We Really Know?*, Mimeo, World Bank.
- Connelly R., 1986, «A Framework for Analysing the Impact of Cohort Size on Education and Labour Earnings», *Journal of Human Resources*, 21, p. 543-562.
- Cowgill D., 1963, «Transition Theory as a General Population Theory», *Social Forces*, 41, p. 270-275.
- Cramer J., 1979, «Employment Trends of Young Mothers and the Opportunity Cost of Babies in the U.S.», *Demography*, 16, p. 177-197.

- Cutright P., Hargens M., 1984, «The Threshold Hypothesis: Evidence from Less Developed Latin American Countries», *International Family Planning Perspectives*, 7, p. 145-151.
- Davis K., 1945, «The World Demographic Transition», *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 273, p. 1-11.
- Davis K., 1949, *Human Society*, New York, MacMillan.
- Davis K., 1959, «The Sociology of Demographic Behavior», Merton R. et al. (επιμ.), *Sociology Today: Problems and Prospects*, New York, Basic Books.
- Davis K., 1963, «The Theory of Change and Response in Modern Demographic History», *Population Index*, 20, p. 345-366.
- Davis K., 1945, «The World Demographic Transition», *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 237, p. 1-11.
- Davis K., 1949, *Human Society*, New York, MacMillan.
- Demeny P., 1968, «Early Fertility Decline in Austria-Hungary: A Lesson in Demographic Transition», *Daedalus*, p. 502-522.
- Demeny P., 1972, «Early Fertility Decline in Austria-Hungary: A Lesson in Demographic Transition», Glass D., Revelle R. (επιμ.), *Population and Social Change*, London, Frances Pinter.
- Easterlin R., 1969, «Towards a Socio-economic Theory of Fertility: A Historic Summary», Behrman S.J., Corsa L., Freedman R. (επιμ.), *Fertility and Family Planning*, Ann Arbor, Michigan University Press.
- Easterlin R., 1973, «Relative Economic Status and the American Fertility Swing», Eleanor Bernet (επιμ.), *Family Economic Behaviour: Problem and Prospects*, Lippincott J. Company.
- Easterlin R., 1978, «The Economics and Sociology of Fertility: A Synthesis», p. 57-133, in Tilly C. (επιμ.), *Historical Studies of Changing Fertility*, Princeton University Press.
- Easterlin R., 1980, *Birth and Fortune. The Impact of Numbers on Personal Welfare*, New York, Basic Books Inc.
- Easterlin R., Pollak R., Mickael L., Wachter W., 1980, «Towards a More General Economic Model of Fertility Determination: Endogenous Preferences and Natural Fertility», Easterlin R. (επιμ.), *Population and Economic Change in Developing Countries*.
- Falaris E.M., Peters H.E., 1985, *The Effect of Demographic Cycle on Schooling and Entry Wages*, Working paper 85-6, Chicago, National Opinion Research Center.
- Freedman R., 1979, «Theories of Fertility Decline: A Reappraisal», *Social Forces*, 58(1), p. 1-17.
- Guinnane T.W., Okun B.S., Trussel J., 1994, «What Do We Know About the Timing of Fertility Transition in Europe», *Demography*, 31(1), p. 1-20.
- Hareven T.K., 1976, «Modernisation and Family History: Perspectives on Social Change», *Signs*, vol. 2, p. 90-206.
- Heckman J., Willis R., 1975, «Estimation of a Stochastic Model of Reproduction: An Econometric Approach», Terlecky N. et al. (επιμ.), *Household Production and Consumption*, New York, NBER.
- Haas P., (1974), «Wanted and Unwanted Pregnancies: A Fertility Decision Making Model», *Journal of Social Forces*, 30, p. 125-165.

- Kasarda J.D., 1971, «Economic Structure and Fertility: A Comparative Analysis», *Demography*, 8(3), p. 307-317.
- Kirk D., 1971, *New Demographic Transition*, Rapid Growth, National Academy of Sciences, Baltimore, John Hopkins Press.
- Knodel J., van de Walle E., 1982, «Lessons from the Past: Policy Implications of Fertility Historical Studies», Ross J.A. (επιμ.), *International Encyclopaedia of Population*, New York, Free Press.
- Knodel J., van de Walle E., 1979, «Lessons from the Past; Policy Implications of Historical Fertility Studies», *Population and Development Review*, 5(2), p. 217-245.
- Knodel E., 1977, «Family Limitation and the Fertility Transition: Evidence from Age Patterns of Fertility in Europe and Asia», *Population Studies*, 31(2), p. 219-249.
- Lancaster C., 1966, «A New Approach to Consumer Theory», *Journal of Political Economy*, 74(2), p. 132-157.
- Leibenstein H., 1957, *Economic Backwardness and Economic Growth*, New York, Wiley.
- Leibenstein H., 1974, «An Interpretation of the Economic of Fertility. Promising Path or Blind Alley?», *Journal of Economic Literature*, 12, p. 45-49.
- Lesthaeghe R., van de Kaa D.J., 1986, *Twee Demografische Transitie's?*, Deventer, van Loghem Slaterus.
- Lesthaeghe R., Page H., Surkyn J., 1988, «Are Immigrants Substitutes for Births?», Paper Presented in the Conference of *Population and European Society*, European University Institute, Badia Fiesolana, Firenze.
- Lorimer F., 1954, *Culture and Human Fertility: A Study of the Relation of Cultural Conditions to Fertility in Non-Industrial and Transitional Societies*, Westport Conn, Greenwood Press Inc.
- Mamdani M., 1972, «The Myth of Population Control: Family, Caste and Class in an Indian Village», *Monthly Review Press*, London.
- Mincer J., 1962, «Labour Force Participation of Married Women», Lewis G. (επιμ.), *Aspects of Labour economics*, Universities-National Bureau Conferences Series No 14, Princeton University Press.
- Mincer J., 1963, «Market Prices, Opportunity Costs, and Income Effects», Christ C. et al. (επιμ.), *Measurement in Economics: Studies in Mathematical Economics and Econometrics in Memory of Yehuda Grunfeld*, Stanford University Press.
- Mueller E., 1972, «Economic Motives for Family Limitation: A Study Conducted in Taiwan», *Population Studies*, 27(3), p. 383-394.
- Notestein F., 1945, «Population: The Long View», T.W. Schultz (επιμ.), *Food for the World*, University of Chicago Press.
- Notestein F., 1953, «Economic Problems of Population Change», p. 140-152, in Overbeek J. (επιμ.), *The Evolution of Population Theory*, Westport, Conn-London (1977).
- Pressat R., 1978, *Descriptive Demography*, New York, St Martin's Press.
- Reich M., Gordon D., Edwards M., 1973, «Dual Labour Markets: A Theory of Labour Market Segmentation», *The American Economic Review*, 63, p. 359-384.
- Rich W., 1973, *Smaller Families Through Social and Economic Progress*, Washington D.C. Overseas Development Council.

- Smith H., 1989, «Integrating Theory and Research on the Institutional Determinants of Fertility», *Demography*, 92, p. 171-185.
- Szreter P., 1993, «The Idea of Demographic Transition and the Study of Fertility Change», *Population and Development Review*, 19(4), p. 659-701.
- Thompson W., 1929, «Population», *American Journal of Sociology*, 34(6), p. 959-975.
- United Nations, 1989, *World Population Prospects 1988*, New York.
- Van de Kaa D., 1987, «Europe's Second Demographic Transition», *Population Bulletin*, 42(1), p. 1-57.
- Van de Walle E., 1967, «Demographic Transition and Fertility Decline: the European Case», *Conference for the International Union for the Scientific Study of Population*, Sydney, Australia.
- Van de Walle E., 1992, «Fertility Transition, Conscious Choice, and Numeracy», *Demography*, 29(4), p. 487-502.
- Van de Walle E., Knodel J., 1980, «Europe's Demographic Transition: New Evidence and Lessons for Today's Developing World», *Population Bulletin*, 34(6), p. 3-43.
- Willis R., 1973, «A New Approach to the Economic Theory of Fertility Behaviour», *Journal of Political Economy*, p. 14-64.
- Willis R., 1987, «The Family. What Have We Learned from the Economics of the Family?», *The American Economic Review*, 77, p. 68-81.